

Nesne İlişkileri Kuramı ve Tanrı Tasavvuru Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme

Akif Hayta*

Özet- Bu araştırmanın amacı nesne ilişkileri perspektifinden Tanrı imgesinin gelişimini tartışmaktır. Tanrı imgesinin psikanalitik yorumu konusunda Freud ile başlayan literatür, bu gün çok geniş bir alana yayılmış durumdadır. Nesne ilişkileri, dürtülerden uzaklaşıp birincil önemde olan nesnelere doğru yaklaşma vurgusunu içeren yeni bir aşamayı bildirir. Nesne ilişkileri perspektifine göre, kişinin Tanrı ile ilişkisini anlama noktasında birbirinden farklı teorisyenler büyük katkıda bulunmuştur. Bu makalede Klein, Winnicott, Rizzuto, Spero ve bunlardan yararlanan diğer yazarların çalışmaları ayrıntılı bir şekilde tartışılmış ve değerlendirmeye çalışılmıştır.

Farklı dinlerin farklı Tanrı temsillerine sahip olduğu yönündeki bulgular, nesne ilişkileri teorisini desteklemektedir. Bu araştırma, çeşitli dinlerin nasıl farklı Tanrı tasavvurları ortaya çıkardığını, dolayısıyla Tanrı tasavvurlarının her bir topluluk tarafından nasıl farklı biçimde kullanıldığını göstermeye gayret edecektir.

Anahtar Kelimeler- Nesne-ilişkileri, tanrı, tanrı imgesi, tasavvur, Winnicott, Rizzuto.

Giriş

Bütün dinlerde diğer dini kavramlar ele alınmadan önce, Tanrı olgusunun ele alınıp mümkün olduğunca açık seçik hale getirilmesi önemlidir. Çünkü Tanrı kavramı, kendi bütünlüğü içerisinde, teolojinin ve metafiziğin en önde gelen

* Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

konusudur. Tanrı, düşünceye çok geniş kullanım alanı sağlar ve diğer realitelerin yeri, Tanrıyla ilişkilerine göre belirlenir (Gusdorf, 2000:11-14). Günümüzde psikanalitik kuramlar ve din psikolojisi, Tanrı tasavvurunun teorik ve pratik içeriğini insancıl bir dile ya da başka bir deyişle; bireyin temel değer olarak alınmasıyla uyumlu bir dile çevirmeye çabalamaktadır (Bkz. Hoffman, 2005; Moriarty, Hoffman & Grimes, 2006). Aralarındaki önemli farklılıklara rağmen yaşayan üç dinin önemli inanç yapılarından birisi de, kişisel ve özgün yaratıcı bir Tanrı tasavvurunu paylaşmalarıdır. Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'a göre ibadet ve genel olarak dini hayat, Tanrı ile 'kişisel ilişki' çerçevesinde tasavvur edilmektedir (Bkz. O'Grady & Richards, 2007:186-199). Tanrı imgesi, bireyin kişisel dindarlığının gelişmesinde önemli kısımlardan birini oluşturduğundan; bireyin zihni, psikolojik ve sosyal boyutlarından büyük ölçüde etkilenmektedir. Tanrı imgesi, bir kişinin bireysel tecrübelerine, algılarına ve bilgilerine, yetiştirme tarzı ve insanlarla ilişkilerine göre zamanla oluşan bir bütünlüğü içerir.

Erken dönem psikanalitik kuramlar Freud'un din hakkındaki eleştirel yaklaşımlarından oldukça etkilenmiş görülseler de; geçmiş birkaç on yılın psikanalitik kuramları, dini kavramlar ile psikanalitik açıklamanın ortak noktalarına yönelmişlerdir (Spero & Cohen, 2009: 1-14; Strawn, 2007: 3-39). Geleneksel psikanalizdeki bu kırılma ve yeni kuramların ortaya çıkması özellikle Tanrı tasavvurları hakkındaki negatif görüşlerin kapsamlı bir şekilde yeniden değerlendirilmesi ile sonuçlanmıştır (Bkz. Schermer, 2003; Jones,1996). Uzun süredir psikolog ve psikanalistler insanların Tanrı imgelerini araştırmaktadır. Bu araştırmalarda Tanrı tasavvurlarının içsel gelişimine oldukça fazla ilgi gösterilmiştir. Bireyin Tanrı imgesine yönelik ya da Tanrıyı bilgi ve düşüncede değil de duygu ve etki boyutlarında ve öznelliği dâhilinde nasıl tecrübe ettiği ile ilgili psikolojik yaklaşımlar psikanalitik teori ve nesne ilişkileri kuramı içinde önemli bir yer tutar (Bkz. Grimes, 2007:11-32; Marsh & Low, 2006:237-255; Bradshaw, Ellison & Flannelly, 2008: 644-659; Chara & Gillet, 2004:234-248).

Yakın dönem psikanalistleri Freud'un çok fazla daraltılmış oedipal psikolojisinde yer bulamayan dini konu ve kavramlara nesne-ilişkileri teorisinin uygun anlamlar bulma kapasitesi olduğunu göstermiştir (Bkz. Kernberg, 2000; Rackley, 2007; Wotton, 1991). Klasik Freud'cu psikanalitik teori ile nesne ilişkileri teorisi arasında mantıklı bir uygunluk varmış gibi gözükse de her iki yaklaşım temel olarak farklı öncüllere dayanmaktadır. Freud'un dürtü modeli biyolojik ihtiyaçların özel doyumunu aramaya yönlendiren bireysel zihni temel alır. Oysa ilişkisel kuram kendi ilişkisel bağlamında bireyi parçalanmaz bir bütün olarak

ele alır; bireyin pozitif benliği ancak diğerleri ile tatmin edici ve sürekli ilişkisi içerisinde var olur (Bkz. Reiber, 2004; Leibman & Abell, 2000).

Nesne-ilişkileri kuramı (object-relations theory) M. Klein, R.D. Fairbairn, Otto Kernberg, D.W. Winnicott ve Heinz Kohut gibi teorisyenlerin katkılarıyla, psikodinamik gelenek içerisinde yer alan önemli kuramlardan birisidir. Bu psikanalistlerin çalışmalarıyla psikanalitik kuramdaki dürtü vurgusu geri plana itilmiş yerine ilişki ve ilişki arayışı koyulmuştur (Geniş bilgi için bkz. Jones, 1997; Mitchell, 2009). Anne-baba, bakıcı ya da diğer insanlarla çocuk arasındaki ilk ilişkilerin bireyin ilerdeki kişilik gelişimi ve ilişki biçimleri arasındaki etkileşime etkisi en önemli araştırma alanları olmuştur. Nesne-ilişkileri kuramı Tanrı tasavvurunun gelişiminin bağlı olduğu, çocukluktaki içsel imgelerin benlikte nasıl yer aldığı ve bireyin gelişimsel geçmişi, karakter ve kişilik tarzlarıyla bu imgelerin ilişkilerine odaklanır: Özellikle dini değerlerin yoğun olarak yaşandığı topluluklarda yetişen bir çocuğun, hayatının oldukça erken bir evresinde ve sonrasında karşılaşacağı diğer önemli bir nesne de Tanrı'dır. Böylece çocuk gelişimi süresince Tanrı'nın (nesne temsilleri) ve Tanrı'yla kurduğu öznel ilişkisiyle (nesne ilişkileri) ilgili içsel temsiller oluşturacaktır (Prout, 2009: 34-46). Tanrı tasavvurunun şekillenmesinde sadece bireyin kendiliği ve bakıcılarının rolü yoktur; aynı zamanda dini topluluklar ve kutsal'la paylaşılan özel anlar ve mistik tecrübeler de etkindirler. Pek çok araştırmaya göre de Tanrı tasavvurunun gelişimi karmaşık süreçler içerdiğinden tek boyutlu ve basit yaklaşımlarla çözümlenemez (Hill, Hall & Todd, 2002; Beck, 2006b; Noffke & McFadden, 2001).

Tanrı tasavvurları incelenirken ele alınan teoloji ve geleneğin hangi dini ve teolojik geleneği yansıttığının bilinmesi gerekir. Her dinin farklı Tanrı tasavvuru olduğu ve dolayısıyla Tanrı tasavvurlarının her topluluk tarafından nasıl farklı anlaşıldığı ve yorumlandığı önemli bir ayrımdır (Tarakeshwar, Stanton & Pargament, 2003; Hoffman ve ark., 2008; Kwon, 2005). Bu bağlamda nesne ilişkileri kuramına göre yapılan Tanrı tasavvuru araştırmalarının büyük çoğunluğunun Yahudi-Hıristiyan dini geleneği üzerinden yapıldığını ve elde edilen verilerin bu geleneği yansıttığını unutmamak gerekir. Özellikle İslam teolojisindeki Allah imgesi (Bkz. en-Nesefi, 2007; İzmirli İsmail Hakkı, 1981; Bilmen, 1972) ile Yahudilik ve Hıristiyanlıktaki Tanrı imgesi arasında belirgin farklılıkların olduğu da vurgulanmalıdır (Bkz. Schoun, 1988; Eaton, 2003).

Nesne-ilişkileri kuramı açıklanmadan önce, “nesne-ilişkileri” ve “nesne” kavramlarının tanımlanması gerekmektedir. Nesne-ilişkileri (object-relations);

“önemli başkalarıyla örneğin anneye, bakıcıyla vb. anlamlı kişilerarası ilişkiler kurabilme yetisi” olarak tanımlanır (Reber, 1995). Bir kişinin ilişkili olduğu insanlar, şeyler ve koşulların tümü anlamına gelmektedir. Nesne (object); “eylem ya da arzunun kendini yönlendirdiği kişi, öznenin içgüdüsel doyum için gereksinim duyduğu kişi, şey ya da vücudun bir kısmı” demektir (Rycroft, 1989: 106-107; Psikanalitik anlamda ‘nesne’ kavramı tartışmaları için bkz.Nasio, 2006: 148-150) Freud nesne kavramını, insan veya eşya ne olursa olsun, bir dürtünün amacı olan şeyler için kullanmıştır. Daha sonra gelen pek çok psikanalist de, bireyin her tür eşya, şartlar ve toplumla ilişkilerini ortaya koyabilmenin kısa bir yolu olduğu için nesne kavramını kullanmayı sürdürmüştür (Nelson, 1996: 30-31).

Makalede tanrı tasavvurunu ifade etmek için kullanılacak sözcüklerin de sınırlandırılması gerekmektedir. Çünkü din psikolojisi tanrı tasavvuru literatürü incelendiğinde hem yerli hem de batılı kaynaklarda oldukça çeşitli sözcüklerin kullanıldığı görülmektedir: “Tasarım, temsil, tasavvur, imge, imaj” gibi. Hatta psikolojik hiçbir unsur imlememesine rağmen “kavram (concept)” sözcüğü de sıklıkla kullanılmaktadır. Din psikolojisi alanında içsel tanrı imgesinin gelişimini karşılayacak en uygun psikolojik sözcüklerden birisi ‘temsil’(representation) sözcüğüdür. A.M.Rizzuto‘da tanrı hakkında temsil sözcüğünü kullanır. Fakat literatürde henüz yaygınlaşmamış ve Allah hakkında kullanılırken anlam kayması olabileceğinden dolayı bu incelemede, bireyin zihninde tanrının nasıl betimlendiğini yorumlamak için; tanrı hakkında yoğun psikolojik duygu unsuru içeren ve literatürde de yaygın olarak kullanılan “tasavvur ve imge” sözcükleri kullanılacaktır (Tartışma için bkz. Palik, 2001: 139-155).

Psikanalitik teorinin genişliği, oldukça fazla bölünme ve ayrışmanın olması, kullanılan terminolojinin çeşitliliği gibi metodik sınırlılıklardan dolayı makalede nesne-ilişkileri kuramının tanrı tasavvurunu açıklayan bölümlerinden yararlanılacaktır. Bu nedenle H. Kohut ve D. Fairbairn‘ın kuram ve yaklaşımları, her ne kadar A.M. Rizzuto‘yu etkilese de bu makalede ayrıntılı olarak incelenmemiştir. Makaledeki sınırlılıklardan birisi de, Freud’un hem din hem de nesne-ilişkileri kuramını etkileyen görüşlerinin detaylandırılmamasıdır. Bunun sebebi olarak Freud’un din ve tanrı kavramlarıyla ilgili görüşlerinin hem batı hem de ülkemiz din psikolojisi literatüründe oldukça fazla değerlendirilmesi gösterilebilir. Ayrıca nesne ilişkileri kuramcılarının her ne kadar Freud’u başlangıç noktası olarak görseler de, onun görüşlerini büyük ölçüde revizyona tabi

tutarak değiştirmeleri önemli bir etkidir; makale, yakın dönem psikanalistleri ve kuramlarını hedef aldığından klasik döneme sınırlı ölçüde yer verilmiştir.

Bu incelemenin amacı, nesne-ilişkilerine göre, kişinin gelişimsel geçmişinde, karakterinde ve kişilik tarzında Tanrı'yla ilgili inançların yer aldığı ve kökleşerek geliştiği süreçleri anlama ve açıklamaya çalışmadır. Ayrıca nesne ilişkileri varsayımlarından biri olan; Tanrı hakkındaki bilinçli inançların daha ayrıntılı ve karmaşık bilinçdışı dinamikler içerdiği iddiası da eleştirel bir yaklaşımla değerlendirilecektir. Makalenin başka bir hedefi de; benzerliklerinin yanında, üç farklı dinin teolojilerinin ampirik araştırma bulguları sonucu nasıl farklı tanrı tasavvurları ortaya çıkardığının değerlendirilmesi olacaktır.

Nesne İlişkileri Kuramı: Kişiler ve Kavramlar

Nesne-ilişkileri kuramı(object relations theory) klasik psikanalitik kuram içerisinde çıkan teori ve pratik olarak en dinamik ekollerden birisidir ve kurucusu olarak M. Klein kabul edilmektedir (Greenberg & Mitchell, 1983; Hughes 1989). Nesne ilişkileri kuramına göre bireyin gelişiminde anne ile ilişkisinin hayati önemi vardır. Çocuk bir nesneye-anneye ilişkili olarak doğar. Çocuk anne ile yaşadığı ilk deneyimleri içselleştirir, bu içselleştirmeler de onun iç yaşamını etkileyerek geliştirir (Ardalı & Erten, 1999). Çocuk bunu daha sonra çevresindeki kişilere de yansıtarak bir etkileşim içerisinde iyi bir ilişki kurulmasına katkıda bulunur. Böylece klasik Freudçu yaklaşımların yeterince işlemediği bir alan değerlendirilmiş olur.

Freud'a göre dürtüler, insan davranışının psikolojik güdüleyicileri olup, bunlar gelip geçici değil, sabit unsurlardır. O, içgüdüleri ise biyolojik, kalıtsal ve psikolojik veya çevresel unsurlar tarafından harekete geçirildikleri anlamında gelip geçici olarak görüyordu. Nesne ilişkileri teorisinde ise dürtüler bir ilişki içinde belirmektedir ve bu ikisini birbirinden soyutlamak imkânsızdır. Kişiliğin enerji kaynağı olarak gene dürtüler vardır, ancak dürtüler ile eşit düzeyde hatta çoğu zaman daha önemli ateşleyici olarak çocuğun doğumdan itibaren sergilediği ilişki arayışı ön plandadır (Greenberg & Mitchell,1983). Nesne-ilişkileri kuramı bireyin çevresi ile girdiği ilişki ve etkileşim sonucunda içe-yansıtma, içselleştirme ve özdeşleşmeyi kullanarak dengeli bir psikolojik yapıya ve ben kimliğine ulaşma sürecine odaklanır.

M. Klein'a göre erken dönem kendilik gelişimi sırasında çocuklar, ilişkiye girdikleri kişileri içselleştirmekten öte ilişkilerin kendisini iç dünyalarına mal

ederek yaşarlar. Eğer bu içe yansıtılan ilksel nesne ben-kendilik’de yeterince güvenli bir biçimde kök salabilirse, olumlu bir gelişimin temelleri de atılmış olur. Doyurucu memeyle anne-bebek birliğini ve buna eşlik eden güven duygusunu bir ölçüde yeniden kurar. Bu açıdan emzirme süresi bebek için sıcak ve olumlu bir yaşantıdır. Bu ilişkide bebek, kendisini, annesini ve emzirilme olayının yarattığı duyguları olumlu bir deneyim olarak benimser. Volkan’a göre çocuktaki nesne görünümüleri yani bir başka deyişle içe alınmış nesnelere, düzenli bir şekilde birleştirilince kişinin içinde tutarlı bir nesne tasarımı oluşmaktadır (Volkan, 1997:60). Buna göre annesi yanında yokken bile çocuğun kendiliği, annesinin bir görünümü ya da tasarımını, gereksinimini karşılayan bir nesne olarak tutabilir, anne tasarımı, çocuğun zihninde varlığını sürdürebilir.

Klein’a göre gelişen çocuğun dünyasının merkezi kendiliktir. İnsanlarla ya da onun deyişle, ilgili olduğu nesnelere yoğun ilişkileri olan ve kişinin yerine geçen kendiliktir. Klein değiştirerek de olsa kısmen içgüdü kuramını devam ettirmiş, dikkatini iç dünyaya alınmış iyi ve kötü nesnelere vermiştir. Klein’a göre bir bireyin gelişimini, çocukluğunu ve bilinç dışını araştırmak onun yetişkin kişiliğini anlamanın ön koşuludur (Klein, 1999: 19; Volkan,1997: 62). Klein’da insan ilişkilerinin doğasını anlamamıza yarayan önemli kavramlardan birisi de “yansıtımlı özdeşim (projective idintification)” dir. Yansıtımlı özdeşim, Bir kişinin kendisinin bir bölümünü, başka bir kişiye yüklediği durumları anlatmak için kullanılır. Birçok psikanalist, yansıtımlı özdeşimlerin aile dizgelerindeki işleyiş biçimlerini betimlemişlerdir. Aile bireylerinden biri, bir başka aile bireyinin kendilik özelliklerinden bir kısmının deposu haline gelebilir (Bkz. Volkan & Zintli, 2003: 74). Yansıtımda ve yansıtımlı özdeşimde duyguları, inançları veya kendiliğimizin parçalarını, ya etkileşimde bulunduğumuz başka bir insana, yansıtımlı-içe yansıtımlı mübadeleler aracılığıyla önceden yaratılmış olan içsel nesne veya kısmi nesneye, ya da bir düşünceye, simgeye, herhangi bir anlama ya da varlığa yükleriz. İçe yansıtma ve içe yansıtımlı özdeşimde, bir kişinin ya da nesnenin muhtelif veçheleri veya işlevleri kendiliğe katılır, içsel dünyayı kurar, farklılaştırır ve beni yeniden şekillendirir (Bkz. Göka, Yüksel & Göral, 2006: 47-54).

Klein çocuğun oyun sırasındaki etkinliğinin yanı sıra, kaygı biçiminde tezahür eden suçluluk duygusunun da belirmesi gerektiğini ileri sürer. Çocukta sevgi-nefret diyalektiğini araştırır. Sadece olumlu ilişki olan sevgi ilişkisine bağlı kalmaz. Aynı zamanda çocuğun içinde bulunduğu kaygılı durum ve saldırganlık da çok önemlidir. Klein’a göre çocuğun aşk ve nefret duygusunu yaşadığı ilk ve

temel ilişki, annesiyle olan ilişkisidir. Çocuk dış dünyayı ve anneyi iyi ve kötü nesnelere şeklinde algılar (Adler-Kavaler, 1993; Abrevaya, 2000). İçe atılmış annenin iyi yanları, yoksunluk yaratıcı yanlara baskın olarak duyumsanırsa bu durumda, içselleştirilmiş olan bu anne karakter gücünün bir temeli olup çıkar. İçselleştirilmiş olan anne tasarımı, egemen değil de yönlendirilen ve koruyan biri olarak duyumsanabilirse, onunla özdeşleşme iç huzuru da olanaklı kılar. İşte, bu ilk ilişkinin başarısı, ilk başta da baba olmak üzere, ailenin ötekileriyle olan ilişkileri de kapsar ve hem aile çevresinde hem de genel olarak insanlarla kurulan erişkin davranışlarda kendini dile getirir (Klein, 1996: 120).

Klein'a göre çocuk yalnızca besin istemez, aynı zamanda korunmak, yıkıcı itkilerden ve zulmedilme kaygısından kurtulmak, kurtarılmak istiyordur. Klein bu görüşlerini yetişkinlerle yaptığı çalışmalarla da desteklemiştir (Klein, 1999: 28). İyi annenin içselleştirilmesi ve onunla özdeşleşme, kişilere karşı dürüstlüğü, insanın inançları için fedakârlıkta bulunma yetisinin ve davalara karşı dürüst olmanın temelinde yatar. Böylece başkalarına karşı duyulan anlayış, acıma, yakınlık ve hoşgörü dünyaya ilişkin deneyimimizi zenginleştirir ve kendimizi kendi içimizde daha güvende ve daha az yalnız duymamızı sağlar (Klein, 2008). İyi nesneye sahip olduklarından kuşku duyan ve kendi duygularının iyiliği konusunda kararsız kalan insanlar da açgözlü, tutarsız ve gelişigüzel özdeşleşmelere yatkın olurlar; böyle insanlar kolayca etki altında kalırlar, çünkü kendi yargılarına güvenmiyorlardır.

Klein'ın psikanalitik yaklaşımının bir özelliği de psikolojik gelişimde saldırganlığın oynadığı rolü ön plana çıkarmasıdır. O, çalışmalarında insan ruhunun en ilkel ve vahşi yönlerine ışık tutmaya çalışmıştır. Klein'a göre gelişimin en önemli kısmı yaşamın ilk yılında tamamlanır. Bu dönemde çocuğun psikolojisi “paranoid-şizoid konum” (Bkz. Hinselwood, 1991) ve “depresif konum” (Bkz. Hinselwood, 1991) olmak üzere iki evreye ayrılmıştır. Bu iki evredeki görevler; özellikle çatışma ve çelişkiler olgunlaştığında çocuk benliği çözüme kavuşabilir. Çocuk tamamen çevresiyle uyum içerisinde olan dingin bir varlık değildir, zaman zaman yoğun çatışmalar yaşayabilir. Bazen çocuk, annesine hem sevgi hem nefret duyar. Bu bağlamda yaşam ve ölüm içgüdüleri arasında bir çatışma yaşanır. Klein'a göre çocuğun yaşadığı temel kaygı yok edilme duygusundan kaynaklanır ve dış dünyaya yansıtılır. Ve bu kaygı, yani ölüm kaygısı ve çocuğun yıkıcı dürtüleri ilk nesnesine yani annesinin bedenine yöneltilir. Ölüm içgüdülerinden türeyen bu yıkıcılık aslında tamamıyla olumsuz bir deneyim değildir. Tam tersine iyi kullanıldığında öznenin hayatta kalabilmesini sağlar. Bu

yıkıcılık nesneye zarar vermek anlamına da gelmez. Bilakis sevgiyi ifade etme biçimidir. Çocuğun bu saldırganlığı anne-babasına bağımlılığı ve kendi ihtiyaçlarını gidermedeki çaresizliği ve yetersizliğiyle ilgilidir (Bkz. Fonagy, 2001; Adler- Kaveler, 2003). Anne-babanın sevgi ve şefkatinin ön plana çıkmasıyla bu durum olumlu şekilde yapılandırılır.

M. Klein’de çocuk gelişiminde rol oynayan önemli kavramlardan birisi de “haset (envy) ve şükran (gratitude)”dır. “Haset, arzulanan bir şeyin başka birine ait olduğu ve bize değil de ona haz verdiği inancının yol açtığı öfke yüklü bir duygudur; hasetli itki, o istenen şeyi sahibinden çekip almaya ya da bozmaya, kirletmeye yönelir” (Klein, 1999: 23). Haset, öznenin sadece bir kişiyle olan ilişkisiyle ilgilidir ve kökeni de anneye o herkesi dışlayan en eski ilişkide yatmaktadır. Haset yüzünden içlerinde iyi bir nesne geliştiremeyen bebeklere karşılık, sevgi ve şükran yetisi yüksek olan bir çocuğun iyi nesneyle köklü bir ilişkisi vardır; ve bu yüzden de sevilen ve iyi bakılan çocuklar, zaman zaman kendilerinde ortaya çıkabilen o geçici haset, açgözlülük ve gücenme durumlarını fazla yara almadan geçiştirebilirler.

Bebeğin gerçekten zevk alması ve memnun olabilmesi için sevgi yetisinin yeterince gelişmiş olması gerekir; “şükranın” temelini oluşturan da bu zevk ve memnunnluktur. “Şükranın” kökeni bebekliğin ilk evrelerinin duygu ve tavırlarında yatar. Klein anneye kurulan bu erken bağın daha sonraki bütün sevgi ve aşk ilişkilerinin de temeli olduğunu söyler. Yine böyle bir ilişki ve bütünleşme her türlü aşk ya da dostluk ilişkisinin de koşuludur (Klein, 1999: 30-31). Klein’a göre çocukluk döneminde yaşanan mutluluk ve kişiliği zenginleştiren iyi nesne sevgisi, haz duyma ve yüceltme yetilerinin asıl kaynağıdır ve etkileri yaşlılık döneminde de hissedilir. Artık bütün yaşam boyunca nefret ve kaygıyı bu ilişki hafifletir ve insana yaşlılığında bile destek ve tatmin duygusu verir (Klein, 1999: 50). İyi nesneyi sağlam ve güvenli bir biçimde kurabilmiş bir çocuk, yetişkinlik döneminde kayıplara ve yoksunluklara karşı olumlu ve güçlü telafiler geliştirebilir.

D.W. Winnicott da Klein gibi erken çocukluk döneminde yaşanan anne-çocuk ilişkilerine odaklanmıştır: Normal çocuk gelişimi öncelikle sağlıklı bir annelik tutumuna bağlıdır. Çocuklar ancak “yeterince iyi annelik (good enough mothering)” sayesinde gerçek benliklerine kavuşabilirler (Bkz. Winnicott, 1987:19-39). Winnicott, Freud ve Klein’ın kuramlarını ve açıklama yöntemlerini çıkış noktası olarak alsa da, kendisi kuramda farklı yorumlar geliştirmiştir. Winnicott’a göre bebeklik döneminde, bebeğin genetik donanımı ne olursa

olsun, annenin “ilişki kurma” yetisi ya da yetisizliği bebeğin ruhsal sağlığının olmazsa olmaz koşuludur. Başlangıçta yeterince iyi bir ebeveyn bulmak, ruh sağlığının temelidir (Bkz. Winnicott, 2002; Guntrip, 2000). Winnicott’a göre çocukla anne arasındaki ilk ilişkiler yaşam için model oluştururlar. Çocuk onu gören, hisseden, koklayan, işiten ve ona dokunan annesinin ilgisini içselleştirir. Sadece anne değil ebeveynlerin tüm sözcükleri ve duyguları çocuğun etrafında bir güvenlik ağı örerler. İşte çocukta oluşan bu güvenlik duygusu, ilk beden imgeleri daha sonra insan ilişkileri, sanat ve dini gelişiminde belirleyici rol oynarlar. Böylece ötekiyle olan ilişkisel temel de atılmış olur.

Winnicott’a göre çocuğun bağımlı olduğu annesiyle ilişkisi içinde zamanla özerk bir kendilik geliştirmesi, böylece kendini gerçekleştirme gerekir (Winnicott, 1998; Greenberg & Mitchell, 1983). Burada bebekle bakıcı arasındaki bebeğin birey olmasına yol veren ilişki üzerinde durur. Yeterince iyi anne bakımı çocuğun benliğinin kendi içinde ve bulunduğu ortamda güvenlik duygusunu geliştirme yeterliliğini sağlar. Winnicott doğumdan hemen sonraki dönem üstünde yoğunlaşarak, gelişmekte olan benliği besleyen ruhsal bir göbek kordonu sağlamak üzere, annelerin bebekleriyle kendilerini özdeşleştirmeleri, kendilerini onların yerine koyabilme yeterlilikleri üzerinde durmuştur (Winnicott, 1990: 128-137). Bireyde gerçek ve sahte benlikler bulunmaktadır. Gerçek benlik, insan varlığının temel özü, yani kendisiyle ve başkalarıyla ilişki kurma yeterliliğidir. Sahte benlik ise, güvenlik duymayan yeterli beslenmemiş benlik karşısında bir korunma olarak ortaya çıkar. Anneye dayalı erken bakımdaki eksiklikler ya da hatalar, sahte benliklere yol açar ve bütün bir benlik gelişimini engeller.

Winnicott’a göre çocuğu sahte benlik, yani kendine yabancılaşma stratejilerini kullanmaya iten tek şey annenin yetersizliği ve zorlamalarıdır: Çocuğun istek ve beklentilerinin anne ve baba tarafından sürekli cevapsız bırakılması ve bunlara değer verilmemesi durumunda çocuk, anne ya da babanın göreceği ve takdir edeceği yeni bir benlik tasarımı geliştirecek ve onlarla temas kurmanın bir başka yolunu bulacaktır. Bu durumda birey, görülmemiş ya da reddedilmiş olmasının kendisinde bulunan derin bir kusurdan kaynaklandığını düşünür. Geliştirilen sahte kendilikler, hiçbir zaman istikrar kazanamazlar ve sorunlu olmayı sürdürürler. Oysa gerçek bir kendilik geliştiren bireyler güvenli, dengeli, başarılı bireylerdir. Bu kişilerde anne, ruhsal açıdan gelişime ayak uydurmuş, beklentileri yeterli düzeyde karşılayabilen bir annelik modeli sağlamıştır (Bkz. Rehberg, 2008; Minsky, 1996). Bu oyun alanının ve potansiyel mekânın yerini daha sonra gelenek, din ve yaratıcılık alır. Yeterince iyi annelik sonucu güvenli

kendilik geliştiren bireyler, çevre ile rahat bağlantı kurarlar ve toplumsallaşma yolunu açabilirler.

Winnicott'ın önemli kavramlarından birisi de “geçiş nesnesi (transitional object)” kavramıdır (Bkz. Winnicott,1998). Geçiş nesnesi daha kolaylaştırıcı bir ilişki kurmak amacıyla iki nesne-kişi arasına giren bir nesnedir. Çocuğun emdiği, kokladığı, bedenine yakın tuttuğu ve uyurken kullandığı bir çarşaf köşesi, bir kumaş parçası, bir battaniye veya bir oyuncak çocuk için bir geçiş nesnesi olabilir. Bu tür bir nesne, örneğin uyumaya çalıştığında anne ortamda değilse bebeğin rahatlatıcı ve yatıştırıcı bir anne yanılması korumasını sağlar (Winnicott, 2002; Tyson, 1996). Yani bu tür bir nesnenin anne ve yakınlar olmadığında çocuğu sakinleştirici ve rahatlatıcı çok önemli bir işlevi vardır. Geçiş nesnesi bebeğin evrilmekte olan kendilik temsilini annesinin imgesiyle bağlantılandırır, bu yüzden bebek geçiş nesnesini psikolojik anlamda, kendi denetimi altında tutar. Özgün geçiş nesnesi dört aylıkken başlar iki ila dört yaşlarında terk edilir. Winnicott'a göre nesne, bebeğin anne ile ilişkide olma durumundan onun dışında ve ondan ayrı bir şey haline gelerek çıkmasını temsil eder (Bkz.Volkan, 2009: 49-65). Nesne, birleşmenin ve mutlak kaybın; psikanalizin altını çizdiği iki temel korkunun önünde duran bir engeldir, bu nedenle de deneyim için bir alan yaratır.

Winnicott'ın psikanaliz tekniğinde “oyun kavramı” bir yöntem olarak kullanılır ve yaratıcı bir süreç olan çocuğun oynama yeteneğine önem verilir. Çocuk en doğal, gerçekçi yaşantısını ve yaratıcılığını oyunda ifade eder ve gösterir (Winnicott, 1987). Sağlığın göstergesi olan ve evrensel olan şey oyundur. Oyun oynama, büyümeye, dolayısıyla da sağlığa katkıda bulunur. Oyun, Winnicott'a göre grup ilişkilerine girmeyi sağlar, toplumun beklenti ve değerlerini öğretir, psikoterapide bir iletişim biçimi olabilir ve son olarak psikanaliz, oyun oynamayı insanın kendisiyle ve başkalarıyla iletişim kurmasına hizmet eden çok özel bir iletişim biçimi olarak ele alır (Winnicott, 1998). Çocuk, tek başına oyun oynadığında bile, karşılıklı bir kişisel ilişki içinde fonksiyonda bulunur; oyun sahası, anne ve çocuk arasında potansiyel bir alan veya anne ve bebeğin bağlantı kurabileceği bir mekân işlevindedir. Dolayısıyla oyun, erken dönemdeki etkileşimlerin yankılandığı bir tecrübe görünümü taşır (Winnicott, 1998). Winnicott'ın teorisi, sadece belirli nesne türleriyle sınırlı kalmaz, aynı zamanda ilişkisel tecrübenin belirli türlerini de kapsar.

Tanrı Tasavvuru Üzerine Nesne İlişkileri Yaklaşımı: Nesne Olarak Tanrı

Erken dönem nesne ilişkileri tecrübelerinin, bireyin tanrı tasavvurunun ortaya çıkması ve gelişmesi üzerine etkilerini inceleyen çok fazla araştırma bulunmaktadır. Üzerinde daha çok vurgu yapılan ise tanrı imgelerinin ortaya çıkarılıp bireylerin tanrıyla ilişkilerini nasıl tecrübe ettiği ve bu ilişki içinde nasıl davrandıklarının değerlendirilmesi olmuştur (Bkz. Olds, 2008; Morgenstern, 2009; Choi, 2006).

Freud'a tarafından din, kişinin benliğini, ölüm ve acı karşısında hissedilen çaresizlikten kaynaklanan dayanılmaz korkudan korumak üzere kullanılan bir savunma mekanizması olarak görülmektedir. Freud, korunma duygusu sağlamak için yüceltilen baba şeklinde bir Tanrı imgesi (image of God) geliştirdiğimize ve ideal babayla ilgili arzularımızı böylelikle tatmin ettiğimize inanır (Bkz. Freud, 1984; Ayrıca bkz. Palmer, 1997; Goodwin, 1998; Ross, 2001). Ayrıca, Tanrı imgesinin oedipal evrede şekillendiğini ve aktarım aracılığıyla da bu imgenin gerçek babamızla ilgili tecrübelerimizden oluşturulduğunu savunur. Tanrı imgesi'nin gelişimiyle ilgili sonraki teorilerde, aktarımın rolü, muhafaza edilmekle birlikte, post-Freudyen kuramlar, bir süreç olarak aktarımı anlama noktasında farklılık gösterir. Freud aktarımı, içgüdüsel çatışmaların izdüşümü gibi kavramsallaştırırken, nesne ilişkileri teorisyenleri aktarımı, önceden içselleştirilen nesne veya ilişkilerin yeniden yorumlanması şeklinde görür (Meissner, 2009). Freud'un, dini, zamanla yerini rasyonel düşünceye bırakmak zorunda olan saplantılı evrensel bir nevroz gibi görmesine karşın, sonraki teorisyenler, bireyin Tanrı'yla ilişkisinin, sağlıklı olabileceği gibi sağlıklı da olabileceğini ve bundan dolayı, psikolojik fonksiyonun gerçekleşmesinde yardımcı veya engelleyici yönde bir rol üstlenebileceğine inanmaktadır (Simmonds, 2006; Meissner, 2001).

M.Klein, D.Fairbairn ve D.W. Winnicott'un psikanalitik yorumlarını tanrı tasavvurlarına aktaran A. Maria Rizzuto, William Meissner, Paul Pruyser, John Mc Dargh ve M. Halevi Spero gibi yakın zamanın psikanalistleri tanrı tasavvurlarını teorik ve ampirik olarak araştırmış, geleneğin aksine oldukça olumlu ve açıklayıcı bulgular elde etmişlerdir. Bireyin ilk dönem kişilerarası ilişkilerine ve böylelikle oedipus öncesi gelişimlerin değişimine ve etkisine yaptığı vurguyu önceleyen araştırmacıların bulgu ve yorumları, dünyadaki dini gelenekler ve tanrı tasavvurları hakkındaki araştırmalar için daha geniş bir çerçeve sağlamaktadır (Bkz. Beit-Hallahmi, 1995; Wulff, 1996; Meissner, 1984).

Winnicott araştırmalarını yaparken, din alanına da ilgi duymuş az da olsa dini araştırma ve bilgiyi gerektiği zaman kullanmıştır. Winnicott'a göre din, insanları derinden etkileyen en önemli unsurlardan birisidir. O, klasik psikanalistlerin söylediği; dinin sadece sıkıntı ve çaresizlik anlarında başvurulan bir olgu olduğu dşunmesini reddeder. Dinin; insanın kendini tanınmasına yardımcı olacağı, davranışlarını nasıl yapacağına ve geleceğine yn verebilen bir anlamlar kümesi sunabileceğini belirtir (Bkz. Hardy, 2003: 130-141). Winnicott'a göre geçiş nesnesinin çocuğa verdiği güvenlik duygusu, sıcaklık hissi, korunma ve sevgi hisleri gibi din de bireye benzer duygular yaşatabilir. Erken ocuklukta geçiş nesnesi dinsel bir karaktere sahiptir. Winnicott dinin aynı zamanda insanları "teselli edici bir nesne" gibi işlev gördüğünü söyler (Parker, 2008; Ulanov, 2002). Din, bireyin i ve dış realiteleri arasında köprü kurması yönüyle ortak bir tecrübe alanına sahiptir. Din bu rolünü diğer kültür biçimleri ve yaratıcı aktivitelerle paylaşır.

Winnicott'a göre çocuğun geçiş nesneleri, annenin yokluğunda bile annenin varlığını hissettirerek anneyle kurulan ilk ilişkisel tecrübeyi devam ettirir (Winnicott, 1998: 23). Keza, içsel Tanrı imgesi de annenin varlığıyla birlikte ve aynalama tecrübesini yaşatmasından itibaren başlar ve bu imge, hiç kimse olmadığında bile birliktelik hissini devam ettirir. İçsel Tanrı imgesinin çekirdeğinde, anne-ocuk ilişkisi vardır. Anne-ocuk ilişkisi, daima orada bulunan Tanrı'nın psikolojik temelidir. Aynı teki geçiş nesneleri gibi, zmsenen içsel Tanrı imgesi de, annenin yokluğu halinde annelik tasarımının tecrübesini devam ettirir. Pek çok gelenekte, "Tanrı bizi görür, kalbimizde ve zihnimizde olanı bilir ve her zaman her yerde mevcuttur" gibi Tanrı'ya atfedilen önemli sıfatların her biri, Winnicott'ın dşunmesine göre, birer geçiş fenomenidir (Bkz. Herrera, 2006: 81-100; Schlauch, 2006: 74-77).

A.M. Rizzuto, Tanrı temsillerini incelerken, annenin dindeki kritik rolüne dikkat çekmiş, Tanrı'nın da tıpkı bir anne gibi sığınılan, besleyen ve koruyan önemli bir sevgi nesnesi olabileceğini ortaya koymuştur. Rizzuto'ya göre Tanrı tasavvurları çocuğun ilk dönemlerindeki anne-baba ilişkilerinde yer alan dinamik bir süreçtir. Tanrı tasavvuru kişisel ilişkilerde olduğu gibi farklı boyutların; sevgi, güven ve ilgi kadar kızgınlık ve cezalandırmanın da olduğu bir bütünlüktür (Bkz. Rizzuto, 2009; Meier & Meier, 2005). Rizzuto'ya göre birey Tanrı'ya inansın ya da inanmasın hayalindeki tanrı imgesini çok farklı ve çeşitli özelliklerle bir bütün haline getirmiş ve yüksek düzeyde kişiselleştirmiştir. Kişideki bu Tanrı imgesi önemli lde erken dönemdeki anne baba tecrübeleri

ve algıları, anne babalar hakkındaki fanteziler, kişisel algılama ve yorumlamalarla, ciddi veya gayri ciddi dini bilgilendirmeler sonucunda oluşmaktadır (Wulff, 1996: 56-57). Daha sonra yapılan pek çok araştırma, Rizzuto'nun bu hipotezlerini destekler gözükmetedir. Tisdale ve arkadaşları, tanrı tasavvuru araştırmalarında, nesne-ilişkileri kuramı tarafından öngörüldüğü gibi, psikolojik gelişim ve tanrı imgeleri arasında anlamlı ilişkiler bulmuşlardır (Tisdale ve Ark., 1997: 227-239). Dickie, Ajega, Kobylak ve Nixon ebeveynlerin en başat olarak da annelerin, çocukların tanrı imgesi üzerinde -çalışmaya göre bu etki cinsiyetler arasında değişiklik gösterse de- yetişkinlik yıllarında bile önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermişlerdir (Dickie, Ajega, Kobylak & Nixon, 2006: 64-68).

Rizzuto Yahudi ve Hıristiyan hastalar üzerinde çalışarak onların Tanrı tasavvurlarını incelemiştir. O, hastalardan anne-babalarını ve Tanrı'yı tasvir ederek değerlendirmelerini istemiştir. Hastaların tasvirlerinden Tanrı'nın tek bir ebeveyn imgesi çıkmamıştır. Tanrı tasavvurları tek boyutlu ve örneğin tamamen olumlu ya da olumsuz temsillerle belirtilmemiştir. Deneklerin Tanrı imgeleri eşit derecede gerçek ebeveyn, arzulanan ve sığınılan, korkulan ve çekinilen ebeveyn imgeleri şeklindedir. Bu kişiler Tanrı temsillerini kendi tercihlerine uygun anlamlarla ve duygularının şekline göre oluşturmuşlardır (Rizzuto, 1996).

Tanrı'yla ilgili içsel temsil, nesne temsillerinin, tutarlı bir içsel nesne dünyası içinde bu pekişme sürecindeki doruk noktasıdır. Çocuğun annesi ve öteki kişilerle ilişkilerinden elde ettiği parça ve kırıntılar halindeki nesne temsilleri birleştirilir. Rizzuto, içsel Tanrı imgesinin, kökeninin ilk nesne temsillerine dayanan malzemeye oluşturulduğunu söyler (Rizzuto, 1979: 178). Çocuklar belirgin bir tanrı imgesini üçüncü yıllarının sonunda yapılandırmaya başlasalar da, Rizzuto'ya göre bu süreç çocuğun doğumu ile başlar. Çünkü ebeveynler, hem sosyo-kültürel dünya görüşlerinin hem de bağlı buldukları dini geleneklerin etkisi altında çocukla etkileşim içinde olacaklardır. Bu bağlamda kendi anlayışları doğrultusunda bir tanrı imgesi sunacaklar ve çocuktan da bu doğrultuda bir gelişim beklenecektir. Burada önemli olan ebeveyn ve çocuk arasındaki yeterli ve sağlıklı bir ilişkidir. Pek çok araştırmada daha sağlıklı bir tanrı imgesinin, daha içten ve sıcak ebeveynlik stilleriyle pozitif ilişkisi olduğu bulunmuştur (Bkz. Heisler, 2006; Owen, 2004; Engelbrecht, 2007).

Rizzuto, anneye yaşanan tecrübelerden elde edilen Tanrı temsilleriyle ilgili ilk oluşumu açıklamak amacıyla Kohut'un aynalama kavramını kullanır. İlk kendilik duyumumuzun, annemizin tepkilerinde aynalanan kendiliği görmekle

geliştiğini öne sürer. Rizzuto'ya göre, Tanrı imgemizin çekirdeğinde, bütünleşmiş bir kendilik duygumu için temel oluşturan ilk aynalama tecrübesi bulunur (Rizzuto,1979:175-180). Kişisel Tanrı imgemizin detaylandırılmasında yer alan diğer bütün imgeler, anneyle yaşanan veya yaşanmayan çekirdek aynalama tecrübesinin etkisine tabidir. Bütünleşmiş bir kendilik duygumu itibariyle çocuğun gelişimi, benliğin bütünleştirici süreçlerine odaklanma ve bu süreçleri aynalama amacıyla Tanrı temsili kullanma yönelimiyle gerçekleşir. Bu şekilde içselleştirilen Tanrı imgesi ise, kişinin içsel temsili dünyasındaki kırıntı ve parçaları birleştirme vazifesi görür.

Rizzuto bireydeki Tanrı kavramı ile Tanrı tasavvurunun birbirinden ayrılması gerektiğini söyler. Çünkü Tanrı kavramı daha çok entelektüel, zihinsel bir olgudur ve mevcut dini kültür tarafından oluşturulur. Hâlbuki Tanrı tasavvuru kişinin eskiden beri süregelen duygusal gelişiminin biçimlendirdiği Tanrı'nın duygusal görüntüsüne işaret eder (Lawrence, 1997: 214). Her iki kavramın da birbiriyle elbette ilişkisi vardır, ancak analitik nedenlerden ötürü birbirinden ayrı tutulmalıdır. Bu bağlamda Tanrı tasavvuru psikolojik olarak ilgi alanında bulunan bireyin tecrübe ettiği bilinç dışındaki Tanrı'dır (Bkz. Rizzuto, 2001b). Birey, ebeveynler, din adamları ya da kutsal kitaplar sayesinde tanrıyı seven ve dost bir varlık olarak görebilir. Ancak geliştikçe, yaşamla iç içe bir tecrübe sonrası tanrıyı duygusal olarak tamamen farklı biçimde de tecrübe edebilir. Rizzuto, her gelişim evresinin kısmen farklı bir Tanrı imgesi olduğunu söyler. Birey yaşamı boyunca Tanrı'yı değişik özellikleriyle algılar, çünkü kendi benlik algısı da gelişim dönemlerinde hem psikolojik hem de kültürel olarak değişime uğrar (Rizzuto,1979). Bu bağlamda Rizzuto, din ve tanrıyla ilgili inançların doğru olup olmadığı konusunda pek fazla ilgilenmez; onun yerine dinin, insanın ihtiyaçları ve istekleri konusunda nasıl fonksiyonelleştiği üzerinde durur.

Rizzuto'ya göre, Erikson tarafından tanımlanan, hayatın yedi aşamasıyla da uygunluk gösteren ideal gelişimsel dizi şöyledir: 1) Tam anlamıyla güvenilir bir varlık, 2) İyi ve hoşgörülü bir dost, 3) Sevilebilir ve seven-biraz korkutucu olsa bile- bir varlık, 4) Bilgili bir koruyucu, 5) İnananlar, hayatın çelişkileri ve dünyadaki kötülük ile karşı karşıya geldiklerinde, şüphe ve sorgulamaları hoş görebilen bir varlık, 6) Orada olan ve inananlara kendileri olmalarına izin veren bir varlık ve 7) Gizemli varlığına karşı koyulamayan bir varlıktır (Tamminen & Nurmi, 1995: 280-281). Rizzuto'ya göre bu gerçek hayatta tam olarak bulunmayan ideal bir dizidir.

Rizzuto'ya göre, özümşenen Tanrı imgesinin kaynağı, aynalanan kişiler arası tecrübedir. İçsel Tanrı imgesinin kalbi, ötekiyle ilişki içinde bulunma ve yer alma tecrübesinde yatar. Nesne-ilişkileri ve tanrı tasavvuru üzerine yapılan birçok araştırma bulgusu; bir kişinin tanrı ile ilişkisinin niteliğinin, büyük ölçüde anne baba ve ötekilerle kurduğu ilişkinin niteliğine göre belirlendiği fikrini desteklemiştir (Bkz. Hall, Brokaw, Edwards, Pike, 1998; Buri & Muller, 1992; Birky & Bell, 1988). Rizzuto'nun ortaya koyduğu model, Freud'un sunduğu modelden çarpıcı bir şekilde farklılık gösterir. Freud'a göre, içsel Tanrı imgesinin merkezinde, üstün bir güce dayanma, cezalandırma ve suçluluk hissi gibi tecrübeler yer alır. Rizzuto'nun din modeli mevcudiyet hissi üzerine inşa edilmiştir. Buna karşın, Freud'un din modeli ise, yasa ve suçluluk temeli üzerine kurulmuştur. Bu farklılık önem arz eden bir teolojik noktaya işaret eder. Freud ve Rizzuto, birbirinden farklı -psikanalitik literatürde ilişki model ve dürtü modeli diye isimlendirilen- iki kişilik modeli tasvir etmekle kalmayıp, dolaylı bir şekilde birbirinden farklı iki teoloji de ortaya koyarlar. Rizzuto, oedipal-öncesi bulunma ve ilişki durumunu öne çıkarmak suretiyle bir din modeli sunarken, Freud, kanun ve otorite sonucu ortaya çıkan bir din modeli sunar.

Rizzuto'nun içsel Tanrı imgesi modelinde, Fairbairn'in içselleştirilen nesneye ilişkin düşüncesi ile Winnicott'ın "geçiş nesnesi" fikri harmanlanmıştır. Rizzuto, Tanrı'nın gerçekliğini, belirgin bir şekilde, fiziki gerçeklik ile halüsinasyon arasında orta bir yerde bulunan geçiş alanına konumlandıran Winnicott'ı takip eder (Winnicott, 1998: 30-33). Ancak Rizzuto, Tanrı ile diğer geçiş nesneleri arasında önemli bir farklılık olduğuna işaret ederek hatırlatmada bulunur. Zaman geçtikçe, öteki nesnelere unutulur ve ortadan kaybolur. Her anne-baba, çocukluk sırasında, dolabın kullanılmamak üzere atılan geçiş nesneleriyle –oyuncak ayı, farklı oyuncaklar, battaniye parçaları ve bir zamanlar tercih edilen ihtiyaç eşyalarıyla- dolup taşıdığını bilir. Oysa Rizzuto'ya göre, Tanrı, atılan nesnelere arasında yer almaz (Rizzuto, 1979). Olağan gidişat sürecinde, Tanrı'nın somut geçmişi, "anlamsızlaşmak bir yana daha da anlamlı hale gelen Tanrı'nın" öteki geçiş nesneleriyle yer değiştirmesinde aranmalıdır. Tanrı imgesi, oyuncak ayı ve güven veren battaniyenin aksine son derece esnek bir özellik taşıdığından ve Tanrı görünmeyen bir nesne olduğundan ötürü, insan, yaşam süresince ihtiyaçları çerçevesinde Tanrı imgesini şekillendirebilir (Rizzuto, 1979: 179).

Rizzuto, Tanrı tasavvurunun somut bir geçiş nesnesi olarak görülebileceğini söylemiştir. Birey bu nesneye duygularını açabilir ve onda teselli bulabilir. Bu

nesneden kendine yönelik eleştiri ve mahkûmiyet de çekebilir (Bkz. LaMothe, 2004). Kişi Tanrı tasavvurundan uzaklaşarak onu zaman zaman devre dışı bırakabilir. Duygularının çok baskın olduğu kriz ya da sevinç durumlarında yeniden Tanrı tasavvuruna dönebilir. Winnicott'a göre birey geçiş nesnesinden büyüdükçe yavaş yavaş vazgeçer ve artık daha soyut semboller ve kavramlara ulaşır. Rizzuto da zamanla çocuğun büyümesiyle orantılı olarak Tanrı tasavvurunun geçiş nesnesinden farklı olarak geliştiğini ve Tanrı'nın gerçek özelliğini kazanmaya başladığını ifade eder (Rizzuto, 1979: 183-188). Çocuk bu dönemde anneden ayrılarak bağımsızlığını kazanmaya çalışır, anneden kopuşun getirdiği sıkıntılar Tanrı tasavvuruna yöneliş ve bağlanma ile telafi edilebilir. Bu bağlamda Tanrı tasavvuru çocuğun kimliğini bulmasında hem yardımcı hem de olumlu bir dengeleyici unsur olarak düşünülebilir (Rizzuto, 2001).

Her gelişimsel safha, Tanrı imgesini yeni kendilik algısına uygun hale getirmeyi gerektirdiğinden dolayı inanç açısından kritik bir önem arz eder. Eğer Tanrı imgesi çok kırılabilir veya sert bir yapıda olsaydı, dönüşüm geçiremezdi ve gelişimin sürdürülmesi için bir tarafa bırakılırdı. Rizzuto'nun ifade ettiğine göre, onun tezinin merkezinde, kalıcı inanç ile ilgili görüldüğü takdirde, gelişimle ilişkili her kriz döneminde dönüştürülmeye ihtiyaç duyan bir geçiş nesnesi gibi işlev gören Tanrı yer alır (Rizzuto, 1979: 208). Tanrı düşüncesinin esnekliği göz önüne alınırsa, her zaman yeni baştan oluşturulabilir ve böylelikle kişi sürekli gelişen kendilik duygusu içerisinde bütünleşmeye ihtiyaç duyan yeni tecrübelerle karşı karşıya geldiği zaman, Tanrı imgesini bir kenara bırakmak zorunda kalmaz. Rizzuto, bireyin yaşamını gözden geçirdikçe ve yeni tecrübeleri temsili içsel dünyasına aktardıkça, Tanrı imgesinin değiştiğini ve ekleme ve dönüşüme tabi kaldığını söyler. Ateist veya inançlı olmak, kişinin Tanrı imgesinin, belirli bir gelişim aşamasındaki birinin ihtiyaçlarına uyum sağlamasına veya uyum sağlamak için değişip değişmemesine göre belirlenir.

Rizzuto'yu takip eden McDargh, nesne-ilişkilerine göre J. Fowler'ın ortaya koyduğu inanç kavramı ve gelişim aşamalarını araştırmıştır. McDargh, araştırmasında katılımcıların tanrı tasavvurlarını da kapsamlı bir şekilde analiz etmiş ve bireyin tanrı imgesinin kökenlerinin, etkin bir şekilde ebeveynsel ilişkiler tarafından şekillendirildiği bulgusuna ulaşmıştır (Bkz. McDargh, 1983).

J. Fowler, Piaget'in gelişim modeli ve Erikson'un kuramı ile kombine edilen Kohlberg'in ahlakî gelişim modeline benzerlik gösteren dinî inancın gelişim aşamalarını ortaya koymuştur. Fowler'ın bu inanç modeli, özel dini bir geleneğin üslubuna dair herhangi bir anlama rastlanmayan, genel bir anlayışla

iman aşamalarının özünü yakalama çabasıdır. Bu inanç aynı zamanda din ile de bağlantılıdır. Fowler'e göre doğduğumuz andan itibaren dünyanın kaosunu saf dışı bırakan bazı düzenekler oluşturma eğilimindeyiz. Ayrıca yaşamın anlamını sunan bir sistem bulmak ve oluşturmak zorundayız. İşte iman'a, bizi hayatımızda düzene uymaya zorlayan bir güç, değerlerin merkezine kendimizi adamak ve kendi yolumuzu bu değerler çerçevesinde seçmek eğilimi diyebiliriz (Bkz. Paloutzian,1996; Hood ve Ark.,1996).

McDargh, inançla ilgili diğer teorilerle birlikte Fowler'ın kuramını tamamlamada nesne ilişkileri kuramının önemli katkıları olabileceğini söyler (Bkz. McDargh, 1983). Fowler'ın ortaya koyduğu inancın altı gelişim aşamasının dördü benlik oluşumunun ilk basamaklarıyla ilişkilendirilmiştir: 1) Gerçek olma hissi, 2) Gerçek ve anlamlı bir dünyada var olma hissi, 3) Yalnızlığa dayanma kapasitesi, 4) Bağımlılığı hoş görme kapasitesi, 5) Kendi hislerimizde ve dış dünyadaki ikircikliği hoş görme, 6) Sevgi için kendini bağışlama gibi bir benlik hissi -kişiler arası yakınlıklarda kendini verme -. Mc Dargh iman hakkındaki “ nereden (ilk dört aşama)”, “nereye (son iki aşama)” sorularına, Tanrı'nın nesne temsilini ele alarak “nasıl” sorusunu ekler. McDargh'a göre inanç aşama aşama hayat boyu bir gelişime tabidir. Nesne ilişkileri bakış açısından inanç, karmaşık ve oldukça geniş bir içeriğe sahiptir. İnanç, hem zihinsel hem de imanla ilgili, ayırt edici bir faktör olarak göze çarpar (Değerlendirme için bkz. Rizzuto, 2001a).

Bireyin tanrı imgesinin kökenleri ve gelişimi ile ilgili psikanalitik yorum geliştiren kuramcılardan birisi de M. Halevi Spero'dur. Spero, hem kliniksel hem de epistemolojik unsurlar içeren yaklaşımıyla; tanrıyı anne babamız ve diğer ilk nesnelere kurduğumuz ilişkiyle tam bir paralellik içinde içselleştirdiğimiz ve sonradan psişe-içi temsiller üzerine yansıttığımız dışsal bir nesneye dönüştürerek psikanaliz içinde tanrının varlığına yer açmak ister (Geniş bilgi için Bkz. Spero, 2009; Spero, 2008). İçselleştirilen tanrı imgesiyle ilgili Spero, oldukça farklı bir yorum da yapar. Ona göre tanrı, tanrıyla tecrübenin öncülleri gibi hizmet gören, psişe-içi özel yetilerle insan ruhuna aşılacaktır. Doğrudan tanrı tarafından verilmiş, psikolojik tecrübe öncesinde varolan bu yapılar, a priori bir özelliktedir. Çocuğun oluşturulmuş içsel tanrı imgesinde tanrının varlığına ilişkin söz öncesi, ilksel bir farkındalık vardır. Bu ilk farkındalık psişede arkaik miras tarzında tanrının varlığına yönelik bir eğilim ortaya çıkaran derinlikli ön kavramlar oluşturur. Spero'ya göre bireyin kişisel tanrı imgesi, sadece, tanrıya yönelik ilk farkındalığın doğrudan bir sonucu da değildir. Kişisel tanrı imgesi,

sonradan yarı-nesnel formlara yansıtılan ve devredilen, kısmen aile ve toplumsal katkı ile elde edilen elverişli malzeme karışımından içsel olarak oluşturulmuştur (Bkz. Spero, 1992).

Nesne-ilişkileri kuramcılarının tanrı tasavvuru oluşumu ve gelişimine yaptıkları katkılar şu şekilde özetlenebilir: Din ve tanrı imgesini açıklama biçimi, ilk olarak nesne-ilişkileri kuramcılığı tarafından ödipal ve dürtüsel özelliklerden gelişimsel boyuta taşınmıştır. Böylece tanrı imgesi kişilerarası ilişkilerin –en başta anne-baba veya bakıcı- içselleştirilmesi ve içselleştirilmiş nesne- ilişkileri gelişimiyle açıklanmaya başlamıştır. Klein, Fairbairn ve Winnicott’ın anne-çocuk arasındaki etkileşimin ve duygusal yatırımın hayati önemine yaptıkları vurgu ve yorumlar, Rizzuto tarafından tanrı tasavvuru araştırmalarına aktarılmıştır. Rizzuto’ya göre sevgi dolu ve sabit bir nesne olarak içselleştirilen anne, gelişmekte olan çocuğun tanrı imgesinde çok güçlü ve düzenleyici bir etkiye sahiptir. Yeterince iyi annelik sayesinde çocuğun, ortaya çıkmaya başlayan kendiliğinin gelişimi ve sosyokültürel değerlere uyum sağlamasına yarayan dengeli bir yapısal destek sağlanmaktadır (Thomas, 2009).

Rizzuto, Freud’un bazı temel görüşlerini kabul etmekle beraber, tanrı tasavvuruyla ilgili çok daha farklı, sürekli gelişmeye vurgu yapan, Freud’un değinmediği ilişki unsurları ön plana çıkarmıştır. Rizzuto, klasik psikanalistlerin yaptığı gibi, bir takım efsane ve mitlerden yola çıkarak din ve tanrı tasavvurlarını sürekli eleştirmek yerine, tanrı tasavvurlarıyla ilgili bizzat klinik araştırmalara yönelmiş, hastalar ve çocuklar üzerinde gözlem ve uygulamalarda bulunmuştur. Tanrı imgesine yönelik bu ampirik yaklaşım, Rizzuto’nun literatüre yaptığı en önemli katkı olarak düşünülebilir (Bkz. Peterson, 2005). Özellikle Winnicott’ın geçiş nesnesi kavramını tanrı imgesine aktararak tanrının da kişiyi rahatlatan ve güven veren bir geçiş nesnesi olarak görülebileceğini belirtmesi, birçok psikanalist tarafından da desteklenmiştir. Rizzuto’ya göre birey, büyüdükçe geçiş nesnesini terkederken, tanrı bir kenara bırakılan bu nesnelerin arasında yer almaz. Aksine bireyin benliğinde ömür boyu yerini muhafaza eder (Wotton, 1991).

Rizzuto’nun tanrı imgesi ile tanrı kavramını teolojik ve psikolojik içerik analiziyle ayrıştırması, literatürde bir yenilik olarak düşünülmektedir. Onun araştırdığı mevcut dini kültürün oluşturduğu entelektüel bir olgu olarak tanrı kavramı değil, içselleştirilen anne-baba ve diğerlerinin imgeleriyle temellenen, bireyin duygusal ve düşlemsel dünyasının şekillendirdiği tanrı tasavvurudur. Bu tanrı tasavvuru, statik ve değişmez değildir aksine bireyin kendiliğinin ve

sosyokültürel etkilenimlerinin değişimine göre farklı gelişim dönemlerinde farklı şekillerde tecrübe edilebilir.

Farklı Dini Gelenekler ve Farklı Tanrı Tasavvurları Üzerine Bazı Nesne- İlişkileri Araştırmaları

Tanrı tasavvuru araştırmalarında metodik bir gerçeklik olarak, farklı dini teolojilerin farklı tanrı tasavvurları ortaya çıkardığı ve bu tasavvurların her bir dini gelenek tarafından nasıl algılandığının bilinmesi gerekmektedir. Dolayısıyla psikolojik yapıdaki tanrıyla ilgili içsel nesne temsilleri ve farklı dini geleneğe sahip insanlar arasında bu temsillerin duygu, düşünce ve davranışlarla sonraki ilişkisi arasındaki değişik bağlantılar tespit edilerek yorumlanmalıdır.

Farklı dinlerin çeşitli tanrı tasavvurlarına sahip olduğu yönündeki bulgular, nesne ilişkileri teorisini desteklemektedir. Dinler ve tanrıyla ilişkili olan her bir bilgi ve düşünce, içsel tecrübeler biçiminde özümserir. Kutsal metinler, inanların dini inançları için bir temel ve kişinin psikolojik fonksiyonuna etki eden davranış modellerini oluşturur. Bu metinleri bir inanç temeli veya davranış rehberi olarak her bir dini topluluk farklı şekillerde anlayacağından dolayı, her bir dinin bu öğretilerden, içsel nitelikte farklı bir tanrı temsili oluşturmasını ve tanrıyı farklı ego temsilleriyle algılamasını beklemek mümkündür (Bkz. Beck, 2006a: 129-131; Genevieve & Etienne 2006: 86). Dinler arasında yapılan karşılaştırmalarda bizi ilgilendiren şey, dogmatik teoloji ve gelenek değil, iklim farklılıkları, düşünce şekillerini olduğu gibi muhayyile ve duyarlılığı da etkileyen farklılıklardır.

Bu bağlamda Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'ın birbirinden oldukça farklı tanrı tasavvuru olduğu ve yapılan araştırmalarda da bu farklılığın ortaya çıktığı görülmektedir (Bkz. Hoover, 2004; Gülerce, 2008). İslam geleneğinde Allah anlayışı, düzenli yaratma, rızık verme, hidayet, adalet ve rahmet kavramlarını içeren organik bir bütün teşkil etmektedir (Rahman, 2000: 29). İslam teolojisinde Allah tek hakikat olarak görülür ve İlahi Tevhid ve onun insani neticeleri vurgulanır. Allah-insan ilişkisinde Allah'a yöneliş, bir bilgi, hakikat, iman ve marifet sürecidir, burada korku ve sevgi, imanın doğal neticeleridir. İslamın Allah tasavvuru bir denge üzerine bina edilmiştir. O ne yoğunlaşmış saf bir otoriter kuvvet ne de tamamen ölçsüz sevgidir. İslam geleneğinde bir taraftan Allah'ın rububiyeti ve kudreti vurgulanırken, diğer taraftan O'nun sonsuz

rahmeti de aynı ölçüde ve çoğu zaman daha güçlü bir şekilde göz önüne serilir (Bkz. Topaloğlu, 2006; Schoun, 1996; Schoun, 1998; Nasr, 2001).

Fazlur Rahman'a göre Allah'ın kudreti, yaratması ve rahmeti sadece birbirine denk değil, aynı zamanda tamamen birbiri içinde ve aynıdır. 'O, rahmet etmeyi kendi üstüne (bir kanun) yazmıştır' (Enam,6/12); O'nun sonsuzluğu tek taraflı bir aşkınlığı ima etmez; aksine yarattıkları ile beraber olduğuna işaret eder. Fazlur Rahman, tamamen, Allah'ın çocukları ve onlara olan sevgisi için kendini feda etmesi inancını vurgulayan dini ideolojileri eleştirir ve onların insanın ahlaken olgunlaşması hususunda çok az şey başardıklarını vurgular (Rahman, 2000). Zaten Kur'an da şımarık çocuk ve abes bir sevgi dolu baba tasvirini reddederek, Allah'ı sahiplenme iddiasında bulunan Yahudi ve Hıristiyanları eleştirmiştir (Bkz. Eaton, 1992).

Hıristiyanlığın tanrısı, tanrının kendisinde tecelli ettiği oğul olan hususi bir kişi vasıtasıyla insanlıkla ilişki içerisinde ve birde üç olan bir Varlık olarak görülür. Tanrı bir teslistir ve İsa'da tenleşmiştir. Yahudiler ise tanrıyı, kutsal kitaplarında, İsrailoğullarının Yahve'si olarak hususi, sınırlı ve kendilerine ait kabul ederler. Kur'an'ın Allah anlayışı, bir üyesi İsa'da tezahür eden ve Teslis olarak bilinen Hıristiyan tanrı tasavvuru ile açıkça tezat teşkil etmektedir (Bkz. Winter, 2007; Taylan, 1998). Tivrattaki tanrı inancı ve zaman içinde gelişen Yahudi tanrı inancı da Hıristiyan teslis inancıyla ve tenleşme kavramıyla çelişkili gözükmektedir. Çünkü kendisinde tanrının hulül ettiği ikinci şahsı ile beraber ifade edilen, ilahi- insani etkileşimin ürünü olan Hıristiyan teslisi ne Tivratta ne de Talmutta yer alır. Böylece Yahve'nin, Kutsal Teslisin ve Allahın zati, profil ve hikayeleri özü itibariyle birbirleriyle örtüşmelerine rağmen; onlar kendilerine ibadet edenlerin, aynı tanrıya ibadet ettiklerini söyleyemeyecekleri kadar birbirlerinden farklılıklar arz etmektedir (Bkz. Hick, 2005a; Hick, 2002).

Hıristiyanlar Tanrı'yı betimlemek için insani vasıfları kullanma noktasında zorlanmamaktadır. Bu yüzden, çoğunlukla insan biçimci-antropomorfik bir Tanrı'ya inanmakla tanımlanırlar. Ayrıca, kendilerini Tanrı'yla kişisel bir ilişki içinde konumlandırarak betimlerler (Bkz. Lee & Early, 2000). Hıristiyanlar, İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğuna inandıklarından "Baba" sözcüğüyle Tanrı'ya göndermede bulunurlar. Böylesine antropomorfik bir perspektif, Tanrı'ya baba gibi insani vasıfları vermenin yanı sıra, aynı zamanda Tanrı'yla kişisel bir ilişki üzerine vurgu yapmayı da mümkün kılar (Bkz. Swinborne, 1994). "Baba"yla Tanrı'ya göndermede bulunmaları ve Tanrı'yla kişisel bir ilişki için-

de olmaları sebebiyle Hıristiyanların daha hassas bir Tanrı temsili edindikleri düşünülmektedir.

Julia M. Kim'in Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman örneklemin tanrı imgeleri üzerine nesne-ilişkileri perspektifinden yaptığı araştırmasına göre, Hıristiyanların Tanrı imgelerinde, koruyucu ebeveyn benlik temsili, Yahudi ve Müslümanlara göre daha baskındır. Müslüman'larla mukayese edildiğinde Yahudilerin Tanrı imgelerinde Yargılayıcı Ebeveyn egosu daha yüksek bir düzeydedir. Fakat, Hıristiyanlarla mukayese edildiğinde, Yahudilerin Tanrı temsilerinde Yargılayıcı Ebeveyn ego unsuru daha yüksek bir düzeyde olmasına karşın, anlamlılık derecesinde bir farklılık gözükmemektedir. Yahudi ve Hıristiyan'lara göre Müslümanların Tanrı imgesi, Olgun ego unsurunu daha baskın bir düzeyde sergilemektedir (Kim, 2005: 73).

Aynı araştırmada Hıristiyanların Tanrı tasavvurları açısından Yahudi ve Müslümanlara göre, hassasiyet ve ilgililik gibi özellikleri daha fazla gösterdiği öne sürülmüştür. Ancak mevcut bulgular, dinler arasında büyük bir farklılığa işaret etmemektedir. Müslümanlar, Hıristiyan ve Yahudilere göre Tanrı'ya bağlanmışlık unsurunu daha yüksek bir seviyede sergilemektedir (Kim, 2005: 69-72). Bu sonuçlar şu açıdan ilgi çekicidir. Hıristiyanlar, Tanrı'yı kendileriyle ilişki içinde düşünür gibi gözükür ve sıklıkla Tanrı'yı insani vasıflarla betimlerler. Bu bağlamda Martin Buber'in tanrı ile insan arasında Ben-Sen (I- Thou) ve Ben-O (I-It) olmak üzere betimlediği ilişki biçimi (Bkz. Buber, 2003), Hıristiyan teologlar tarafından geliştirilerek tanrıyı, bizleri kendi imagesindeki kişiler olarak yaratan, kişisel özgürlüğümüze ve sorumluluğumuza saygı duyarak bizimle daimi ilişki içinde bulunan bir Sen (divine Thou) olarak görülmüştür (Bkz. Hick, 2005b: 212-215). Öte yandan, Müslümanlar Tanrı'yla kişisel bir ilişki içinde olduklarını beyan etmedikleri gibi Hıristiyanların yaptığı gibi Tanrı'yı insani vasıflarla da nitelemezler. Araştırmada, ilişki halinde bir Tanrı fikrinin Müslümanlar arasında fazlasıyla onay görmesi, her zaman ve her yerde hazır olan, insanın her türlü sıkıntısına yetişen ve onu koruyup kollayan bir tanrıya derin inanç biçimi olarak düşünülebilir (Destekleyen bulgular için bkz. Mehmedoğlu, 2007: 165-166).

J.M. Kim, Ego fonksiyonu açısından üç dini değerlendirdiğinde, Hıristiyanlar'ın çok Gözetleyici Ebeveyn Tanrı imgesi sergilediği yönünde destekleyici sonuçlar ortaya çıkmıştır. Bu sonuç, ebeveyn imgelerine nazaran Hıristiyanların Tanrı imgelerinin, anlayışlılık özelliğini daha belirgin gösterdiği bulgusuyla tutarlıdır. Sonuçlar, Müslümanlarla karşılaştırıldığında Yahudilerin Tanrı

imgelerinin Yargılayıcı Ebeveyn egosu biçiminde kavramsallaştırıldığına işaret etmektedir. İslam'da Allah, baskıcı bir şekilde kullarını devamlı denetleyen bir tanrı yerine, iyiye yönlendiren, şefkatli ve bağışlayıcı bir yol gösterici olarak düşünülür. O sık sık korkutarak müdahale eden yerine, güzelce öğüt verendir (Destekleyen bulgular için bkz. Mehmedoğlu, 2007: 175; Bacanlı, 1995: 155-160; Yapıcı, 2004: 169-206). Yahudiler ise, Tanrı'nın Kavmine bütün vahyettiklerini ihtiva eden, Kanun, Peygamberler ve Yazılar ağırlıklı bir eser olan Tevrat'taki kanunlar ile yönlendirilmektedir. Bu durum, itaat edilmesi gereken kuralları belirleyen bir baba gibi düşünülen Tanrı'yla ilişkiyi izah eden Yahudiler arasındaki çok Yargılayıcı Baba Tanrı imgesinin sebebini açıklayabilir (Kim, 2005: 73-75; Bu olgunun yorumu için bkz. Ventimiglia, 2008: 613-620).

Başka bir araştırmada Theresa C. Tisdale, Protestan Hıristiyanlar, Yahudiler ve Müslümanlar üzerinde nesne ilişkileri ile tanrı ve kendilik tecrübesi arasındaki bağlantılarla ilgili anlamlı bulgular elde etmiştir. Elde edilen bulgular, her bir dini gelenek için farklı biçimde dağılım göstermiştir. Gruplar arasında tanrı tasavvuru ile nesne-ilişkileri gelişim düzeyi ve kendilik tecrübeleri arasında oldukça anlamlı korelasyonlar bulunmuştur. Bu çalışmada elde edilen bulgular, çoğunlukla, Protestan örneklem üzerinde daha önce yapılan çalışmaların bulgularıyla uygunluk göstermiştir (Daha sonra yapılan birçok araştırma da bu bulguları desteklemiştir. Bkz. Allmond, 2009; Joyce, 2006). Yahudi ve Müslüman örneklemin nesne-ilişkileri ve tanrı imgeleri arasındaki bağlantılara ilişkin ise birbirlerinden anlamlı olarak farklılaşan bulgular toplanmıştır. Araştırmaya göre zayıf nesne-ilişkileri gelişim düzeyi, tanrıyı yakın ve sevgili, müşfik ve sevgili olarak özümsemeye negatif yönde ilişkilidir. Diğer taraftan bu bulgu, insanların başkalarıyla sevgi dolu, yakın ve güvenli ilişkiler kurabilirlerse tanrıyı da aynı şekilde tecrübe edecekleri fikrini destekler (Tisdale, 1997: 81-82).

Güçlü nesne-ilişkileri gelişim düzeyleri, tanrıyı, yakın ve sevgi dolu özümsemeye; tanrıya ait olma, tanrı tarafından kabul edilip sevilme duygularının içselleştirilmesiyle yüksek oranda pozitif ilişkilidir. Tisdale, daha zayıf nesne-ilişkileri gelişimi ile negatif tanrı tasavvuru arasında anlamlı pozitif ilişkiler bulmuştur. Bu durumda birey tanrıyı, gazap dolu, ilgisiz, mesafeli ve denetleyici olarak içselleştirebilir. Bu bulgu, kişinin başkalarıyla kurduğu ilişkinin; yalıtılmışlık, belirsizlik ve çatışmalı olarak özümsemeye seviyesine göre, tanrının da mesafeli, acımasız, cezalandırıcı ve denetleyici biri olarak değerlendirilebileceği sonucunu verir (Tisdale, 1997: 83).

Aynı araştırmada liberal Yahudilerin tanrı imgelerinin yoğun bir şekilde kişilerarası ilişkiler içeren dini bayramlar ve geleneklere katılma ve kendi dinleriyle bu sayede kurdukları özdeşimlerden etkilendiği bulgularına ulaşılmıştır. Sosyal ilişkileri zayıf, öteki kişilere yabancılaşmış Yahudilerin, dinlerini anlamlı bir şekilde özümsemedeki yetersizlikleri, tanrı imgeleriyle ilgili de oldukça kayıtsız bir anlayış geliştirmelerine sebep teşkil etmiştir (Benzer bulgular için bkz. Zeldman, 2006: 6-27). Müslüman örneklemeden güvenli bağlanma geçmişi ve benmerkezci olmayan ilişkilere sahip olanların oldukça pozitif tanrı tasavvuruna sahip olduğu görülmüştür. Yine Müslüman örneklem için güvensiz bağlanma ve benmerkezcilik, çoğu kez hem pozitif hem de negatif tanrı imgeleriyle ilişkili bulunmuştur (Tisdale, 1997: 89-90). Bunun sebebi olarak güvensiz bağlanan bireylerin bazen, eksik bağlanma örüntülerini, tanrıya bağlanarak dengeleme veya tanrıyı yedek bir bağlanma figürü şeklinde görerek huzur bulma için tanrıya yönelmeleri gösterilebilir (Bkz. Kirkpatrick, 1998; Cicirelli, 2004). Öte yandan tutucu Yahudiler, hakkında elde edilen tanrı tasavvuru ve nesne-ilişkileri gelişim düzeyleri arasındaki korelasyonlar, diğer gruplardan çok farklı çıkmıştır. Tutucu Yahudilerde benmerkezcilik tanrının realistik kabulü ile pozitif yönde ilişkiliyken, Protestanlarla ilgili korelasyon negatif yöndedir. Oysa bu verilerle ilgili, liberal Yahudiler ve Müslüman örneklemede hiçbir anlamlı korelasyon bulunamamıştır (Tisdale, 1997: 91-93).

D. Monterio'nun Hindistan'da yaptığı araştırmasında, Hindu, Müslüman ve Hıristiyanların tanrı imgeleri ile affedicilik ve bağlanma stilleri arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Araştırmada üç grubun da anlamlı bir şekilde farklılık gösteren bağlanma stillerine ve farklı tanrı imgelerinin sahip olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Özellikle tanrı tasavvurlarında “endişeli, hoşça ve severek ya da büyük özen gösterilerek” içselleştirilme özelliklerinde farklılıklar bulunmuştur. Müslüman katılımcılar, Hindu ve Hıristiyan örnekleme göre daha endişeli bir tanrı imgesine sahip iken, Hıristiyan katılımcılar ise Müslüman ve Hindulara göre daha sevecen ve titiz tanrı imgesine sahiptirler. Aralarında çok büyük farklılık olmasına rağmen Müslüman ve Hindu katılımcıların tanrı imgeleri endişeli bağlanma haricinde bazı benzerlikler göstermiştir. Araştırmada genel olarak Hindu emsallerine göre Müslümanların tanrı imgesi yoğun bir şekilde duygusal, istikrarsız, muhalif, fevri ve bilinçli çıkmıştır. Hıristiyanların tanrı imgesi ise geniş oranda çeşitli özellikler göstermiştir: Dengeli, yumuşak kalpli, güvenilir, yardımsever, diğerkâm, hırslı, ısrarcı ve gayretli. Hinduların tanrı imgesi ise,

Hıristiyanlara göre dengeli, daha az yumuşak kalpli, güvenilir, yardımsever ve diğerkam olarak bulunmuştur (Monteiro, 2005: 61-74).

Sandra K. Saffran, Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman örneklem üzerinde yetişkinlikte tanrıya bağlanma, iman ve dini yönelim arasındaki ilişkileri araştırmıştır. Saffran araştırmasında, üç dini gelenek açısından bağlanma stilleri ve tanrı imgeleri ile dini yönelim arasında anlamlı ilişkiler bulmuştur. Özellikle Hıristiyan ve Müslüman örnekleme karşılaştırdığı bulgularda, çekingen bağlılığa sahip olanların, tanrıyı soğuk ve mesafeli olarak tecrübe ettiklerini tespit etmiş, tanrının deneklerin kişisel işleri ve sorunlarına çok az ilgi gösterdiğine inandıkları bulgusuna ulaşmıştır (Saffran, 2009:104-110).

Yapılan araştırmalardan elde edilen bulgulara göre, nesne-ilişkileri kuramı tanrı tasavvuru araştırmalarında farklı dinlerin oldukça farklı hareket noktaları, teolojik ve kültürel zeminleri olduğu görülmektedir. Konu ile ilgili oldukça fazla çalışma yapılmasına rağmen ampirik bulgular kuramın gelişimi açısından yeterli ölçüde tatmin edici görünmemektedir. Yahudi-Hıristiyan geleneği açısından bile çeşitli alt grupların tanrı imgeleri çok az incelenmişken; Yahudi-Hıristiyan geleneğin etkisi dışında kalan pek çok dini kültürün ya çok az ya da hiç değerlendirilmemesi kuramın en önemli eksikliklerinden birisidir. Bu bağlamda çok daha fazla veriye ihtiyaç olduğu gerçeği ortada durmaktadır. Denilebilir ki nesne ilişkileri tanrı tasavvuru araştırmalarında bir uçtan öbür uca farklı gelenekler içinden birtakım genelleştirmeler yapmak için henüz yeterli bulgulara sahip değiliz. Birçok araştırmada da mevcut ölçümler ve tanımlamalar zaman zaman tutarsız ve yorumlar nispeten zorlamalı gözükmektedir.

Nesne İlişkileri Kuramı Tanrı Tasavvuru Üzerine Eleştirel Bir Bakış

Psikanalistlerin bir kısmı ile bazı psikologlar, nesne ilişkileri teorisini ciddi olarak eleştirmişlerdir. Öncelikle teorinin çok karmaşık ve kolay anlaşılır olmadığı, bütün gelişimsel edimlerin belirli bir zaman dilimine indirgenmediği eleştirisi yapılmıştır. Nesne-ilişkileri kuramı, bebekliği yücelterek diğer gelişim dönemlerini oldukça geri plana itmiş gözükmektedir. Gerçekten de teori, yaşamın ilk yılında bebeğin iç dünyasının nasıl şekillendiğini ortaya koymaya çalışmakta; buradan algılama, duygu ve düşüncelerimizin ilk hallerine ulaşmaya çalışılmaktadır. Psikanalistler bireyin ilk ilişkilerinin daha sonra onlara temellenecek bütün ilişkiler için bir kalıp oluşturduğunu genellikle kabul ederler. Fakat bu,

sonraki ilişkilerin aslına uygun kopyası demek de değildir. Bazen de onlar tam karşıtı yaşantılar olabilirler. Nesne ilişkileri kuramcıları bu durumun, yine de ilk ilişkilerin belirleyici karakterini ortadan kaldıramayacağını söylerler.

Klein'in yansıtma ve yansıtımlı özdeşim gibi bazı görüşleri, gerçek anne bebek ilişkilerinden ziyade, bebeğin hayali ve fantezilerle dolu zihninde olup bitenler üzerine dayandığı ve saldırganlık dürtüsü çok fazla vurgulandığı için birçok eleştiri almıştır. Klein, bebeğin henüz konuşmaya başlamadan önceki dönemde, iç dünyasında, neler olduğunu anlamaya çalışan ve bunun için elinde gözlemlerinden ve çocuklardan dinlediği, gördüğü öykülerden, oyunlardan, fantezilerden başka bir şey olmayan bir teorisyen gibidir. Bu anlatılanların hep dil öncesi dönemde yaşandığını o yüzden de dil öncesine ait puslu düşünce materyalleri ve imgeler ile deneyim alanına aktarıldığını unutmamak gerekir (Göka, 2006: 103-106).

Nesne ilişkileri kuramcılarının çocukluk gelişimine yönelik yaklaşımlarının çok sistematik çalışmalara dayanarak oluşturulmadığı ve teorisyenlerinden bazılarının çocuğun spesifik olmayan davranışlarına yöneldiği eleştirisi de yapılmaktadır. Bu bağlamda Winnicott'ın geçiş nesnesi ve illüzyonel deneyim gibi bazı önemli kavramları eleştirel olarak incelenmiştir. Hatta Winnicott'ın yaklaşımlarının zihinsel durumları tanımlamada sadece yetersiz değil aynı zamanda fantezi, düşünce ve yaratıcılıkla çocukluğu idealize etme eğiliminde olduğu ileri sürülmüştür. Küçük bir çocuğu özel anlamlar içeren bir dünyaya yerleştirmek için teşvikin, çocuğun potansiyellerini geliştirmek için gerekli olan tecrübeleri dışarıda bırakan bir pasifliğe alıştırma riski taşıdığı ifade edilmiştir (Bkz. Wulff, 1996: 365-366). N. J. Chodorow'a (2007: 271) göre 'bugün Winnicott'un kuramından yararlanırken çok dikkatli olmak gerekir. Tıpkı çok sevilen oyuncak ayı gibi, geçiş nesnesi kuramının kendisi bir geçiş nesnesi haline gelmiştir. Başvurula vurula Winnicott'un bu konu hakkındaki yazıları sevilmiş, sakatlanmış, tahrip edilmiş ve her kullanan nasıl olmasını isterse o hale dönüşmüştür'.

Diğer bir eleştiri de nesne ilişkileri yaklaşımlarının benzer olarak Freud'da zaten var olduğu eleştirisidir. Nesne-ilişkileri kuramının ilk psikanalistleri, başta M. Klein olmak üzere, Freud'la özdeşleşmiş ve onların çoğu kendi çalışmalarını basit bir biçimde Freud'un görüşlerinin bir yorumu veya incelemesi olarak görmüşlerdir. Özellikle aktarım olgusu ve içgüdülerin tatmin edilmesi gereği, nesne ilişkilerinde de, aynen Freud'da olduğu şekliyle devam ettirilmiştir. Rizzuto, kişinin tanrı imgesinin doğma ile edinilen zihinsel inançlardan ziyade duygusal süreçlere dayandığını öne süren Freud'un temel düşüncesini

kabul eder ve geliştirir. Yine Rizzuto, Tanrı imgesinin, bilinçdışına kök salan süreçler aracılığıyla yaşamın ilk döneminde şekillendiğini iddia eden Freud'la hemfikirdir. Fakat Tanrı imgesinin, temelde, kişinin babasıyla yaşadığı tecrübelerle dayandığına inanan Freud'un aksine, O, her iki ebeveynin yanısıra ailenin öteki üyeleriyle ilgili imgelerin bir karışımından meydana geldiğini ileri sürer. Rizzuto, Tanrı imgesinin bir hayli karmaşık olduğunu ve muhtemelen, Freud'un belirttiğinin aksine, oedipal dönemden daha önce şekillenmeye başladığını düşünmektedir. Buna rağmen Rizzuto, tanrı tasavvurunun oluşumunda ebeveyn ilişkilerine başat rol verip ilişkiselliği temel etken sayarken, haklı olarak bireyin kültürü ve değerlerinin rolünü görmezden gelmekle eleştirilmektedir.

Rizzuto'nun teorisi, aslında, zihinsel temsillerin kökenlerine ve içselleştirilen nesnelere dairdir. Bu anlamda, Fairbairn ve diğer nesne ilişkileri teorisyenlerini çok yakından takip eder. Hatta teorisinin büyük bir kısmının, büsbütün Fairbairn'nin modeline dayandığı iddia edilir. Winnicott'ın geçiş nesnelere kavramı, Rizzuto'nun içselleştirilen Tanrı imgesinin kökeni ve gelişimine ilişkin anlayışı üzerinde büyük bir rol oynamaz. Esas itibarıyla, Fairbairn'in içselleştirilen nesne-ilişkileri modelini araştırdıktan sonra, Winnicott'ın "geçiş alanına" ait saydığı dine ve bütün kültürlerle dair düşüncesine başvurur. Fairbairn, Klein ve öteki teorisyenlerin aksine, Winnicott, içselleştirilen nesne veya zihinsel temsiller hakkında çok şey söylemez. Ancak Rizzuto, geçiş nesnelere zihinsel temsilleri birbirine eşitlemeye yönelmiştir; oysa bu yapılarla referans gösterilen aynı şey değildir. Öncelikle, geçiş nesnelere, zihinsel temsilleri değil, somut nesnelere ifade ettiği hatırlanmalıdır. Winnicott esasında, geçiş nesnelere, iç ve dış realiteler ortasındaki ara alanda yer aldığını söylemeye çalışır. Zihinsel temsiller her ne kadar, insanın dış dünyadaki bir kişiyle yaşadığı içselleştirilmiş tecrübelerine tekabül etse de, tamamen içsel bir niteliktedir (Jones, 2007: 46).

Rizzuto, içselleştirilen Tanrı imgesini, sağlam bir şekilde kurulan iki çocukluk tecrübesi içerisinde kaynaştırır: (1) Winnicott'ın iç süreçlerin hizmetine verilmek için içeriye alınan dışarıdaki geçiş nesnelere ve (2) tamamen dışarıya yansıtılan realitelerden oluşturulmuş hayali oyun arkadaşları. Böyle bir iddia, iki şekilde yorumlanabilir: Tanrı'nın tamamen hayali bir oyun arkadaşı veya geçiş nesnesi olduğunu öne süren bir düşünce olarak yorumlanabilir. Ancak bu iddia, Tanrı'nın var olup olmadığı hakkında bir şey söyleme yetkisine sahip olmayan psikoloji disiplininin sınırlarının ötesine geçer. Bu açıdan, Rizzuto'nun, söz konusu iddiasıyla bu sınırı aştığı iddia edilmektedir (Jones, 2007: 48-49; Tartışmalar için bkz. Parens & Akhtar, 2001: 3-16). Rizzuto, bu iddiasını

destekleyecek yeteri derecede örnekleme de sahip gözükmemektedir. O az sayıda denek üzerine çalışarak tanrı tasavvuru ve gelişimi hakkında çok büyük genellemelerde bulunmakla eleştirilmektedir (Bu duruma benzer bir örnek için bkz. LaMonte, 2009).

Nesne-ilişkileri tanrı tasavvuru yaklaşımları, ampirik ölçüm araçlarının geçerlilik ve güvenilirliği ciddi olarak sorgulanmaktadır. En başta nesne-ilişkileri kuramı ölçeklerinin tamamen insani özellikleri ölçme üzerine kurgulandığının bilinmesi gerekir. Pek çok nesne-ilişkileri tanrı tasavvuru araştırmasında, Müslüman ve Yahudi denekler, Tanrı'yı insani vasıflarla niteleyemeyeceklerini ifade etmiştir. Özellikle İslam geleneğinde Allah'ın bir ve tek olduğu ve onunla yaratılmışlar arasında zat ve sıfatlar açısından herhangi bir benzerliğin bulunmadığı genel bir kabuldür. Müslümanlar için Allah'ı insani özelliklerle betimleme ve onun insan gibi algılanması düşünceye dahi getirilemez. Bu bağlamda birçok batılı araştırmacının tanrı tasavvuru ölçeklerine Müslüman örneklem tarafından itiraz edilmiş, bazen de sorulara cevap verilmemiştir (Mesela bkz. Kim, 2005:7 3). Deneklerin kullanılan ölçeklere gösterdiği reaksiyonlar, insanların Tanrı temsilleriyle bağlantı kurma noktasında ölçeklerin yetersizliğinin bir göstergesi olabilir. Mevcut ölçekler, insani vasıfları değerlendirmek üzere düzenlendiğinden ve Hıristiyan'lar, Tanrı'yı betimleme noktasında insani nitelikleri tasvip etmeye çok istekli olduğundan ötürü, bu gelenekte geçerli fakat Müslüman ve Yahudilerle ilgili tam ve kusursuz ölçümler ortaya çıkarabilecek konumdan uzak görünmektedir.

Bu durumda yine birçok araştırma yapılmasına rağmen, Konfüçyanizmin dini kültürü (Kim, 2006: 42-44), Hinduizmdeki evrensel Brahma ve Budizmin kutsal Buda'sı ile semavi dinlerin tanrısı arasında aynı bilişsel eğilim ve psikolojik yapılarla ilişki kurulup kurulamayacağı noktasının açık olmadığı görülmektedir (Ayrım ve farklılıklar için bkz. Kim, 2007: 52-59; Kwon, 2003: 97-113). Aynı şekilde, "farklı dini gelenekler içerisinde, farklı psikolojik eğilim süreçleri aracılığıyla aynı kutsalla mı karşı karşıya gelinmektedir?" hususu da açık değildir. Denilebilir ki nesne-ilişkilerinin, farklı tanrı imgeleri içinde ne gibi bir rol oynayacağı hususunda belirgin ayrımlar söz konusudur (Olds, 2008:100). Yapılan araştırmalarda nesne-ilişkileri kuramının açıklama biçimi ve yöntemleri genelleştirilmekte ve bireyi kültürel kimliğinden ve değerlerinden soyutlayarak psikolojik dinamiklerinin açıklanmasına çalışılmaktadır. Oysa ortalama batılı bir birey için geçerli olan psikanalitik açıklama yöntemleri, dünyanın hemen hemen dörtte üçü için geçerli gözükmemektedir (Bkz. Kakar, 1991). Son

zamanlarda psikoloji ve psikanalitik literatürde batı merkezli bir perspektiften insanı ve sosyal dünyasını rasyonel modeller ve determinist ilişkiler içinde ele alma eğilimi, yine batı literatüründe oldukça fazla tartışılır hale gelmiştir.

Rizzuto, yeterli ölçüde geçiş tecrübesiyle ilgilenmek yerine dikkatini gereğinden fazla geçiş nesnesi üzerine odaklamakla da eleştirilir. Bundan dolayı, tanrının gerçeklik ve yüceliğini önemsizleştirerek sıklıkla, Tanrı'yı oyuncak ayının tabiatüstü bir versiyonu veya güven veren bir battaniye gibi göstermiştir. Bu yorumlarına haklılık kazandırmak için de, tanrının, öteki geçiş nesnelere gibi bırakılmamasının sebepleri üzerinde fazlaca tahminde bulunmuştur. Bu tür anlatı ve yorumlama biçimi, Hıristiyan gelenek açısından çok sorunlu görülmesi de, Yahudi ve İslam geleneği açısından bir hayli sorunlu gözükmektedir. Özellikle İslamın temelinde Allah'a hiçbir beşeri ölçüyü ya da insan düşüncesinin sınıflandırmalarını uygulamama ve onu herhangi bir tanımla sınırlamama kararlılığı yatar. Her ne kadar küçük bir çocuğun dünyasını anlamada sembol ve nesnelere anlamlı görülmesi, psikolojik açıdan doğal karşılanabilirse de, ileriki yaşlarda bu nesne ve sembollerini terk edemeyen ve bebeklik çağına takılı kaldığı düşünülen kişiler nasıl açıklanacaktır? Dolayısıyla Rizzuto, tanrı tasavvurunun erken gelişimi ile ilgili yeterince açıklamayı yaparken, yetişkinlikte devam eden gelişimle ilgili çok az yorumlamada bulunmuştur. Oysa günümüzde özellikle hümanist ve varoluşçu psikoloji ile ilişkisel psikanalize göre birey, yetişkinlik dönemlerinde de her zaman kendisini geliştirebilir ve benliğini düzenleyebilir. Artık insan hayatında çocukluğun mutlak hâkimiyeti ve değiştirilemez etkisi olduğu düşüncesi aşılmış gözükmektedir.

Öyle görünüyor ki, din ve tanrı tasavvurunu araştıran araştırmacıların, kendiliğinden, bilinçdışı fantezinin ve duygunun inşasına yardımcı olan temel dinsel ve kültürel farklılıkların ayırıcılığına olmaları gerekmektedir. Bireyler tanrı tasavvurunu oluştururken teolojik geleneğin, kültürel anlamların ve toplumsal kimliklerin veçhelerini yansıtmalı olarak canlandırırlar. Bu tasavvur, kültürel gelenekle yoğrulmuş, karmaşık ve duygu yüklü olarak içe yansıtılmaktadır (Bkz. McDonald & Gorsuch, 2004). Kısaca her tanrı imgesi her farklı topluluk için kendi dini ve kültürel kategorileri içerisinde inşa edilir. Bu olguyu tek başına psikanalitik yorumun yeterli şekilde açıklayıp açıklayamayacağı henüz belirsizliğini korumaktadır. Rizzuto'nun yaklaşımında da, içselleştirilen Tanrı imgesinin, hayali oyun arkadaşları ve geçiş nesnelere ikisiyle de, yalnızca bazı psikolojik karakteristikler ve fonksiyonlar paylaştığı düşünülmektedir. Ama psikolojinin kendi disiplininin sınırları içinde kalınarak, Tanrı'yla ilgili

inançların fonksiyon ve kökenine dair yeterli bir psikolojik açıklama yapılabilmeyeceği noktasında hala pek çok soru cevap beklemektedir.

Sonuç

Nesne-ilişkileri kuramını karmaşıklığı, genişliği ve sınırlarının belirsizliğine rağmen pek çok farklı psikanalist oldukça canlı, verimli bir kullanıma ulaştırmıştır. Böylece nesne ilişkileri kuramı dar bir camianın bilgisi olmaktan çıkıp; psikiyatrinin, klinik psikolojisinin, gelişim psikolojisinin, din psikolojisi ve dinler tarihinin içine nüfuz etmiş, oralardan aldıkları ile gelişmiş ve kendi içerisinde düzeltmelere gitmiştir. Özellikle dini gelişim, tanrı tasavvuru ve inanç gelişimi araştırmalarında nesne ilişkileri teorisinin katkıları önemli bilgiler haline gelmiştir.

Nesne ilişkileri kuramına göre çocuk, yaşadığı ilk deneyimleri ve kendi çevresindeki ilişkileri içselleştirir, bu içselleştirmeler de onun iç yaşamını, benlik gelişimini önemli ölçüde etkiler. Bu süreçlerde nesnenin iyiliği sevgisi, merhameti ağır basar ve kişiliğin tamamlayıcı parçası olursa, dış dünyadan kaynaklanan deneyimlere karşı alacağı tavır da bundan yararlı biçimde etkilenir. Böylece başarılı bir etkileşim, iç ve dış dünyayla iyi bir ilişki kurulmasına ve dengeye katkıda bulunur. İlk çocukluk deneyimleri ile bağlantılı olarak dini inancın etkisi ve gücü burada ortaya çıkar. Anne ile kurulan ilişkide şekillenen ve daha sonra annenin duyumsanmadığı ve bilinçaltına itirilen tasarımı, kişinin dini algılarını, ahlaki tutumlarını en önemlisi de tanrı tasavvuruyla ilişkisini etkiler ve biçimlendirir.

D.W. Winnicott'a göre içsel tanrı imgesinin temelinde, anne-çocuk ilişkisi, başka bir deyişle yeterince iyi annelik vardır. Winnicott'a göre tanrıya atfedilen önemli sıfatların her biri, birer geçiş nesnesidir ve tanrı somut bir geçiş nesnesi olarak düşünülebilir. Winnicott'un psikanalitik yorumunu tanrı tasavvuru araştırmalarına aktaran Rizzuto da tanrı imgesinin çekirdeğinde anne ve diğer kişilerle kurulan ilişkiler bulunduğunu söyler. Rizzuto'ya göre içsel tanrı imgesi, ilk nesne temsillerine dayanan malzemeye oluşur. Bireysel tanrı tasavvurumuzun detaylandırılmasında yer alan bütün imgeler, anneye yaşanan çekirdek aynalama tecrübesinin etkisine tabidir. Rizzuto tanrı kavramı yerine, tanrının psikolojik ve duygusal görüntüsüne işaret eden tanrı tasavvuru ifadesini tercih eder ve tanrının gerçekliğini belirgin bir şekilde, fiziki gerçeklik ile halüsinasyon

arasında orta bir yerde bulunan geçiş nesnelere alanına konumlandırarak açıklar. Böylelikle tanrı aynı zamanda bir geçiş nesnesi olarak düşünülür.

Nesne ilişkileri kuramı tanrı tasavvuru yaklaşımları haklı olarak birçok eleştiriy almıştır. Bu eleştirilerden kuramın çekirdek kavramları ve özü ile ilgili olanların pek çoğu henüz yeterli şekilde cevaplandırılmamıştır. Bizim kültürümüz açısından ise; Yahudi-Hıristiyan kültürünün ürünü olan psikanalitik kuramların, bu kültürün egemen olmadığı farklı toplumların farklı dini geleneklerine nasıl uyarlanacağı sorusu ciddi olarak önümüzde durmaktadır. Fakat bu eleştiriler, kuramın din psikolojisi çerçevesinde tanrı tasavvuru ve gelişimini anlama hususunda yaptığı katkıları ortadan kaldırmaz: Çocukluğun çok erken dönemlerinde anne ya da diğer yakınlarla yaşanan deneyimlerin zihinde varlığını sürdüren imgeleri, bireyin dini gelişiminin sonraki evrelerinde; özellikle tanrı tasavvuru algısında olumlu ya da olumsuz şekilde belirgin bir rol oynamaktadır. Klasik psikanaliz temelde nevrotik olup yüksek düzeyde kişilik örgütlenmesi veya yüksek düzeyde sınırda kişilik örgütlenmesi olan kişileri tedavi etmek üzere tasarlanmış, din ve tanrı olgusunu da aynı konuma yerleştirmişti. Günümüz nesne ilişkileri kuramı ise, bütüncü değerler, sevgi ve ilişki kurarak gelişen sağlıklı bireylere yönelmiş gözükmektedir.

Kaynakça

- Abrevaya, E. (2000). *Aynadan ötekine: Çocuk öznelliğinin oluşumu üzerine bir çalışma*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Allmond, J.W. (2009). *God images Christian psychology, spiritual direction, and pastoral counseling* (basılmamış doktora tezi). Regent University.
- Ardalı, C & Erten Y. (1999). *Psikanalizden dinamik psikoterapilere*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Bacanlı, H. (1995). Tanrı ve peygamber kavramları: Selçuk Üniversitesinde bir araştırma. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2, 155-160.
- Beck, R. (2006a). God as a secure base: Attachment to God and theological exploration. *Journal of Psychology and Theology*, 34 (2), 129-131.
- Beck, R. (2006b). Communion and complaint: Attachment, object relations and triangular love perspectives on relationship with God. *Journal of Psychology and Theology*, 34 (1), 43-52.

- Bilmen, Ö. N. (1972). *Muvazzah ilm-i kelam*. İstanbul: Bilmen Yayınları.
- Birky, I. T. & Bell, S. (1988). Parental trait influence on God as an object representation. *The Journal of Psychology*, 122 (2), 135-137.
- Bradshaw, M., Ellison C. G., Flannelly K. T. (2008). Prayer, God imagery and symptoms of psychopathology. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 47 (4), 644-659.
- Buber, M. (2003). *Ben ve sen* (çev. İnci Palsay). Ankara: Kitabiyat Yayınları.
- Buri, J. R. & Muller R. A. (1992). Psychoanalytic theory and loving God concepts: Parent referencing versus self-referencing. *The Journal of Psychology*, 127 (1), 21-25.
- Chara, P. S. & Gillet J. N. (2004). Sensory images of God: Divine synesthesia? *Journal of Psychology and Christianity*, 23 (3), 234-248.
- Chodorow, N. J. (2007). *Duyguların gücü: Psikanalizde, cinsiyette ve kültürde kişisel anlam* (Çev. J. Ö. Dirlikyapan), İstanbul: Metis Yayınları.
- Choi, K. A. (2006). The relationships among adult attachment, attachment to God, and prayer (basılmamış doktora tezi). Faculty of The Rosemead School of Psychology, Biola University.
- Cicirelli, V. G. (2004). God as the ultimate attachment figure for older adults. *Attachment and Human Development*, 6 (4), 372-374.
- Dickie, J., Ajega L., Kobylak, J. & Nixon, K. (2006). Mother, father, and self: Sources of young adult's God concepts. *Journal for The Scientific Study of Religion*, 45 (1), 64-68.
- Eaton, G. (1992). *İslam ve insanlığın kaderi* (çev. İ. Durdu). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Eaton, G. (2003). *Tanrıyı hatırlamak* (çev. S. L. Gürkan). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Engelbrecht, D. A. (2007). The influence of attachments to childhood caregivers, peers, and romantic partners on attachment to divine (basılmamış doktora tezi), University of Missouri- Kansas City.
- Fonagy, P. (2001). *Attachment theory and psychoanalysis*. New York: Other Press.
- Freud, S. (1984). *Totem ve tabu* (çev. K. Sahir Sel). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Georges, G. (2000). *İnsan ve tanrı* (çev. Zeki Özcan). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Goodwin, A. (1998). Freud and Erikson: Their contributions to the psychology of God-image formation. *Pastoral Psychology*, 47 (2), 98-102.
- Göka, E. (2006). *İnsan kısım kısım: Toplumlar, zihniyetler, kimlikler*. Ankara: Aşına Kitaplar.
- Göka, E., Yüksel, F. V. & Göral, F. S. (2006). İnsan ilişkilerinde yansıtımlı özdeşim. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 17 (1), 47-54.

- Greenberg, J. R. & Mitchell, Stephen A. (1983). *Object relations in psychoanalytic theory*. London: Harvard University Press.
- Grimes, C. (2007). God image research: A literature review. *Journal of Spirituality in Mental Health*, 9 (3/4), 11-32.
- Gülerce, A. (2008). On the absence of a presence / The presence of an absence: Psychoanalysis in the Turkish context. *Theory & Psychology*, 18 (2), 241.
- Hall, T.W., Brokaw, B. F., Edwards, K. J. & Pike, P. L. (1998). An empirical exploration of psychoanalysis and religion: Spiritual maturity and object-relations development. *Journal for The Scientific Study of Religion*, 37 (2), 307-310.
- Hallahmi, B. B. (1995). Object relations theory and religious experience. *Handbook of Religious Experience* içinde (ed. Ralph W.Hood), Birmingham: Religious Education Press, 259-265
- Hardy, D. S. (2003). A Winnicottian redescription of Christian spiritual direction relationships: Illustrating the potential contribution of psychology of religion to Christian spiritual practice. *Spiritual Formation, Counseling And Psychotherapy* içinde (ed. Todd W. Hall, Mark R. McMinn). New York: Nova Science Publishers, 130-141.
- Harry, G. (2000). Fairbairn ve Winnicott ile analiz deneyimim (çev. Kemal Atakay). *Defter*, (39), 42-43.
- Heisler, D. M. (2006). The effect of adult attachment and attachment to God on stress reactivity and recovery (basılmamış doktora tezi). Seattle Pasific University.
- Herrera, J. D. (2006). The space for meaning: A Winnicottian perspective on religious experience (basılmamış doktora tezi), Wright Institute Graduate School.
- Hick, J. (2002). *İnançların gökkuşağı* (çev. M. Aydın). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Hick, J. (2005a). Bizler aynı Tanrı'ya mı ibadet ediyoruz? *Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları* içinde (ed. M. Aydın). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Hick, J. (2005b). Yahudilikte ve Hristiyanlıkta Tanrı kavramı (çev. A.Topaloğlu). *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28 (1), 212-215.
- Hill, P. C., Hall, T. & Todd, W. (2002). Relational schemas in processing one's image of God and self. *Journal of Psychology and Christianity*, 21 (4), 365-371.
- Hinselwood, R. D. (1991). *A dictionary of Kleinian thought*. 2nd ed, London.
- Hoffman, L. (2005). A developmental perspective on the God image. *Spirituality and Psychological Health* içinde (ed. R. H. Cox, B. E. Cox & L. Hoffman), Colorado: Psychology Press, 133-145.

- Hoffman, L., ve ark. (2008). Diversity and the God image: Examining ethnic differences in the experience of God for a college-age population. *Journal of Psychology and Theology*, 36 (1), 26-39.
- Hood, R. W. ve ark. (1996). *The psychology of religion: An empirical approach*. 2nd ed., New York and London: The Guilford Press.
- Hoover, J. (2004). Revelation and the Islamic and Christian doctrines of God. *Islamochristiana*, 30, 1-13.
- Hughes, J. M. (1989). *Reshaping the psychoanalytic domain - The work of Melanie Klein, W.R.D. Fairbairn, and D. W. Winnicott*. Los Angeles and London: University of California Press.
- İzmirli, İ. H. (1981). *Yeni ilm-i kelâm*. Ankara: Umran Yayınları.
- Jones, W. J. (1996). *Religion and psychology in transition*, New Haven and London.
- Jones, W. J. (1997). The real is the relational: Relational psychoanalysis as a model of human understanding. *Hermeneutical Approaches in Psychology of Religion* içinde (ed. J. A. Belzen), Amsterdam: Rodopi, 51-62.
- Jones, W. J. (2007). Psychodynamic theories of the evolution of the God image. *Journal of Spirituality in Mental Health*, 9 (3/4), 46.
- Joyce, N. (2006). Theory and application of attachment to God in Christian soul-care (basılmamış doktora tezi). The Faculty of Southern Baptist Theological Seminary.
- Kakar, S. (1991). *The analyst and the mystic: Psychoanalytic reflections on religion and mysticism*. Chicago: The University of Chicago.
- Kari O'G & Richards P. S. (2007). Theistic psychotherapy and the God image. *Journal of Spirituality in Mental Health*, 9 (3/4), 186-199.
- Kavaler, S. A. (1993). The conflict and process theory of Melanie Klein. *The American Journal of Psychoanalysis*, 53 (3), 187-195.
- Kavaler, S. A. (2003). *Mourning, spirituality and psychic change: A new object relations view of psychoanalysis*. New York: Brunner-Routledge.
- Kernberg, O. F. (2000). Psychoanalytic perspectives on the religious experience. *American Journal of Psychotherapy*, 54 (4), 460-462.
- Kim, J. M. (2005). Internal object representations of God of religious people (basılmamış doktora tezi). Long Island University
- Kim, J. M. (2007). Adult attachment, attachment to God, and cultural values in Korean and Caucasian American Catholics (basılmamış doktora tezi). University of Denver.

- Kim, S. S. (2006). A Korean feminist perspective on God representation. *Pastoral Psychology*, 55, 42-44.
- Kirkpatrick, A. L. (1998). God as substitute attachment figure: A longitudinal study of adult attachment style and religious change in college students. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 24 (9), 961-973.
- Klein, M. (1996). Ruhsal sağlık üstüne (çev. A. Tümertekin). *Yüzyılım Psikanalizi, COGİTO*, (9), 120.
- Klein, M. (1999). *Haset ve şükran* (çev. O. Koçak, Y. Erten). İstanbul: Metis Yayınları.
- Klein, M. (2008). *Sevgi, suçluluk ve onarım* (Yay. haz. Bella Habib). İstanbul: Kanat Yayınları.
- Kwon, S. Y. (2005). God may not be a person: A case of cultural construction of God representations. *Pastoral Psychology*, 35 (5), 405-414.
- LaMonte, R. (2004). I think of God, in order not to be aware: Defensive dissociation and the use of religious objects. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 1 (2), 145-146.
- LaMonte, R. (2009). The clash of Gods: Changes in a patient's use of God representations. *Journal of The American Academy of Psychoanalysis and Dynamic Psychiatry*, 37 (1), 73-83.
- Lawrence, R.T. (1997). Measuring the image of God: The God image inventory and the God image scales. *Journal of Psychology and Theology*, 25 (2), 214.
- Lee, C & A. Early. (2000). Religiosity and family values: Correlates of God-image in a protestant sample. *Journal of Psychology and Theology*, 28 (3), 232-237.
- Liebman, S. J. & Abell, S. C. (2000). Reconstructing the sacred: Evolving conceptualizations of religious faith in psychonalytic theory and practice. *Journal of Contemporary Psychotherapy*, 30 (1), 15-19.
- Marsh, R. & Low, J. (2006). God as other, God as self, God as beyond: A cognitive analytic perspective on the relationship with God. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practise*, 79, 237-255.
- McDargh, J. (1983). *Psychoanalytic object relations theory and the study of religion: On faith and the imaging of God*. New York and London: University Press of America Inc.
- McDonald, A. W & Gorsuch, R. L. (2004). A multivariate theory of God concept, religious motivation, locus of control, coping, and spiritual well-being. *Journal of Psychology and Theology*, 32 (4), 326-332.
- Mehmedoğlu, A. U. (2007). *Tanrıyı tasavvur etmek: Türk insanının Allah tasavvuru*. İstanbul: Dem Yayınları.

- Meier, A & Meier, M. (2005). The formation of adolescents' image of God: Predictors and age and gender differences. *The Image of God and The Psychology of Religion* içinde (ed. R.Dayringer, David Oler), Binghamton: The Haworth Pastoral Press, 91-109.
- Meissner, W. W. (1984). *Psychoanalysis and religious experience*. New Haven and London: Yale University Press.
- Meissner, W. W. (2001). So help me God! Do I help God or does God help me, does God help? *Developmental and Clinical Aspects of Religious Belief* içinde (ed. S. Akthar & H. Parens), Northvale: Aronson, 81-112.
- Meissner, W. W. (2009). Religion in the psychoanalytic relationship: Some aspects of transference and countertransference. *Journal of The American Academy of Psychoanalysis and Dynamic Psychiatry*, 37, 125-135.
- Mitchell, S. A. (2009). *Psikanalizde ilişkisel kavramlar: Bir bütünleşme* (çev. G. Algaç, İ. Anıl). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Monteiro, D. (2005). Images of God, forgiveness and attachment among Hindus, Muslims and Christians in India (basılmamış doktora tezi). The University of Southern Mississippi.
- Morgenstern, A. (2009). Saving grace: The Role of attachment to God in the relationship between adult attachment patterns and bereavement among the elderly (basılmamış doktora tezi). Richard R. Conolly College of Long Island University.
- Moriarty, G. L., Hoffman, L. & Grimes, C. (2006). Understanding the God image through attachment theory: Theory, research, and practice. *Journal of Spirituality in Mental Health*, 9 (2), 43-56.
- Nasio, J. D. (2006). *Psikanalizin yedi temel kavramı* (çev. Ö. Erşen - M. Erşen). Ankara: İmge Kitabevi.
- Nasr, S. H. (2001). Kulluk edilecek ve bilinecek hakikat: Allah (çev. A. Çaksu). *Divan*, 2, 8-12.
- Nelson, C. E. (1996). Formation of a God representation. *Religious Education*, 91 (1), 30-31.
- Nesefi, Ebu'l M. (2007). *Tevhidin esasları* (çev. H. Alper). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Noffke, J. L. & McFadden, S. H. (2001). Denominational and age comparisons of God concepts. *Journal for The Scientific Study of Religion*, 40 (4), 747-755.
- Olds, V. S. (2008). The relationships between object-relations development, God images, spiritual maturity and religious fundamentalism among Christians (basılmamış doktora tezi). Texas A. and M. University.

- Owen, S.D. (2004). *Spiritual intimacy: A qualitative investigation of relationships with God and their association with well-being* (basılmamış doktora tezi). Brigham Young University.
- Palik, L. E. (2001). *Image of God and object-relations theory of human development: Their integration and mutual contribution to development of God-images, God-concepts, and relationship with God* (basılmamış doktora tezi). George Fox University.
- Palmer, M. (1997). *Freud and Jung on religion*. New York: Routledge.
- Paloutzian, R. F. (1996). *Initiation to psychology of religion*. 2nd ed., Boston and London: Allyn and Bacon.
- Parker, S. (2008). Winnicott's object-relations theory and the work of The Holy Spirit. *Journal of Psychology and Theology*. 36 (4), 287-291.
- Peterson, A. O. (2005). *The dynamic God image: Psychoanalytic object-relational, developmental and Jungian theories of God image and their implications for psychotherapy* (basılmamış doktora tezi). California Institute of Integral Studies.
- Prout, T. A. (2009). *Do image of God and attachment to God moderate the effects of object relations on recovery among outpatients with schizophrenia-spectrum disorders?* (basılmamış doktora tezi). Fordham University.
- Rackley, B. (2007). *God image and early maladaptive schemas: A correlational study* (basılmamış doktora tezi). Faculty of The School Psychology & Counseling- Regent University.
- Rahman, F. (2000). *Ana konularıyla Kuran* (çev. A. Açıkgenç). 6. baskı, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Reber, A. S. (1995). *Dictionary of psychology*. 2nd ed., London: Penguin Books.
- Rehberg, K. L. (2008). *D. W. Winnicott and Dark Night of the soul: A literature review and theoretical analysis* (basılmamış doktora tezi). Azusa Pacific University.
- Reiber, M. R. (2004). *The interrelationship of God representations, object-relations, and the individual capacity for intimacy* (basılmamış doktora tezi). California School of Professional Psychology-Alliant Int. Un.
- Rizzuto, A. M. (1979). *The birth of the living God: A psychoanalytic study*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

- Rizzuto, A. M. (1996). Psychoanalytic treatment and the religious person. *Religion and The Clinical Practise of Psychology* içinde (ed. Edward P. Shafranske), Washington DC: American Psychological Association, 419-429.
- Rizzuto, A. M. (2001a). Religious development beyond the modern paradigm discussion: The psychoanalytic point of view. *The International Journal for The Psychology of Religion*, 11 (3), 203-214.
- Rizzuto, A. M. (2001b). Does God help? What God? Helping whom? The convolutions of divine help, Does God help? *Developmental and Clinical Aspects of Religious Belief* içinde (ed. S.Akhtar and H.Parens), New Jersey and London: Jason Aronson Inc., 21-24.
- Rizzuto, A. M. (2009). Sacred space, analytic space, the self, and God. *Journal of The American Academy of Psychoanalysis and Dynamic Psychiatry*, 37 (1), 175-188.
- Rosalind, M. (1996). *Psychonalysis and gender*. London and New York: Routledge.
- Ross, M. E. (2001). The humanity of the Gods: The past and future of Freud's psychoanalytic interpretation of religion. *Annual of Psychoanalysis*, 29, 263-275.
- Rycroft, C. (1989). *Psikanaliz Sözlüğü* (çev. M. S. Kayatekin). İstanbul: Ara Yayınları.
- Saffran, S. K. (2009). The effect of adult attachment, God, and faith tradition on religious orientation (basılmamış doktora tezi). School of Psychology, Family & Community-Seattle Pasific University.
- Samir T. Genevieve, V & Etienne, M. (2006). Individual differences in the theological concept of God. *The International Journal for The Psychology of Religion*, 16 (2), 86.
- Schermer, V. L. (2003). *Spirit and psyche: A new paradigm for psychology, psychoanalysis and psychotherapy*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Schlauch, C. R. (2006). Deeper affinities: Fundamental resonances between psychoanalysis and religion. *Pastoral Psychology*, 55, 74-77.
- Schoun, F. (1988). *İslamı anlamak* (çev. Mahmut Kanık). İstanbul: İklim Yayınları.
- Schoun, F. (1996). *İslamın metafizik boyutları* (çev. Mahmut Kanık). İstanbul: İz Yayınları.
- Schoun, F. (1998). *İslam ve ezeli hikmet* (çev. ş. Yalçın). İstanbul: İz Yayınları.
- Simmonds, J. G. (2006). Being and potential: Psychoanalytic clinicians' concepts of God. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 3 (3).

- Soo-Yong, K. (2003). God representations: A psychological and cultural model (basılmamış doktora tezi). San Francisco Theological Seminary Berkeley-California.
- Spero, M. H. & Cohen, M. (2009). Introduction to a symposium: The God representation in the psychoanalytic relationship: When is three a crowd? *Journal of The American Academy of Psychoanalysis and Dynamic Psychiatry*, 37 (1), 1-14.
- Spero, M. H. (1992). *Religious objects as psychological structures: A critical integration of object relations theory, psychotherapy, and Judaism*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Spero, M. H. (2008). The experience of religious transformation during psychoanalysis as an event horizon. *Psychoanalytic Inquiry*, 28, 621-633.
- Spero, M. H. (2009). When the light shed by God is dimmer than the light shed upon God: Countertransference illumination of latent religious object representations of a Jewish patient in psychoanalysis. *Journal of The American Academy of Psychoanalysis and Dynamic Psychiatry*, 37 (1), 190-198.
- Strawn, B. D. (2007). Slouching toward integration: Psychoanalysis and religion in dialogue. *Journal of Psychology and Theology*, 35 (1), 3-9.
- Swinborne, R. (1994). *The Christian God*. New York: Oxford University Press.
- Tamminen, K. & Nurmi, K. E. (1995). Developmental theory and religious experience. *Handbook of Religious Experience* içinde (ed. Ralph W. Hood), Birmingham, Alabama: Religious Education Press.
- Tarakeshwar, N., Stanton, J. & Pargament, K. I. (2003). Religion: An overlooked dimension in cross-cultural psychology. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 34 (4), 382-385.
- Taylan, N. (1998). *Düşünce tarihinde Tanrı sorunu*. İstanbul: Şehir Yayınları.
- Thomas, M. J. (2009). The effect of a manualized group treatment protocol on God image and attachment to God (basılmamış doktora tezi). Regent University.
- Tisdale, T. C. (1997). A comparison of Jewish, Muslim, and Protestant faith groups on the relationship between level of object relations development and experience of God and self (yayınlanmamış doktora tezi). Rosemead School of Psychology of Biola University.
- Tisdale, T. C. ve ark. (1997). Impact of treatment on God image and personal adjustment, and correlations of God image to personal adjustment and object relations development. *Journal of Psychology and Theology*, 25 (2), 227-239.
- Topaloğlu, B. (2006). *Allah inancı*. İstanbul: İSAM Yayınları.

- Tyson, P. (1996). The development of object constancy and its deviations. *The Internal Mother: Conceptual and Technical Aspects of Object Constancy* içinde (ed. S.Akhtar, S: Kramer,H. Parens), New Jersey and London: Jason Aronson Inc.
- Ulanov, A.B. (2002). *Picturing in God*. Einsiedeln: Daimon Verlag.
- Ventimiglia, G. (2008). Martin Buber, God, and psychoanalysis. *Psychoanalytic Inquiry*, 28, 613-620.
- Volkan, V. D. & Zintli, E. (2003). *Gidenin ardından* (çev. I.Vahip, M.Kocadere). İstanbul: Okuyanous Yayınları.
- Volkan, V. D. (1997). *Psikanaliz yazıları* (çev. B. Ceyhan-A. Çevik). 2. basım, Ankara: HYB Yayınları.
- Volkan, V. D. (2009). *Fanustaki insanlar* (çev. Serap Erdoğan). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Winnicott, D. W. (1987). *The child, the family and the outside world*. Cambridge: Perseus Publishing.
- Winnicott, D. W. (1990). *Homes is where we start from: Essays by a psychoanalyst*. New York and London: W. W. Norton Company.
- Winnicott, D. W. (1998). *Oyun ve gerçeklik* (çev. Tuncay Birkan). İstanbul: Metis Yayınları.
- Winnicott, D. W. (2002). *Winnicott on the child*. Cambridge: Perseus Publishing.
- Winter, T. S. (2007). *İslam ve Hıristiyanlık: Politik-teoloji denemeleri* (çev. Oğuz Atalay). İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Wotton, R. J. (1991). God-representation and its relation to object-relations and defensive functioning (basılmamış doktora tezi). Boston University.
- Wulff, D. M. (1996). The psychology of religion: An Overview. *Religion and The Clinical Practise of Psychology* içinde (ed. Edward P. Shafranske), Washington DC: American Psychological Association.
- Wulff, D. M. (1997). *Psychology of religion: Classic and contemporary*. 2nd ed, New York: John Wiley & Sons Inc.
- Yapıcı, A. (2004). Allah ve kutsal kavramlarının çağrıştırdıkları anlamlara sosyopsikolojik bir bakış. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2 (7-8),169-206.
- Zeldman, A. (2006). Religion and mental health: Correlates in internalization, centrality, and God representations (basılmamış doktora tezi). University of Rochester.